

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ
ЖАҲОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

Қўлёзма ҳуқуқида

4-курс 404-гуруҳ талабаси

ЎРИШЕВ ҚОДИРЖОН

КАВКАЗ ХАЛҚЛАРИНИНГ 1825-1860
ЙИЛЛАРДА ОЛИБ БОРГАН МИЛЛИЙ-
ОЗОДЛИК КУРАШИ

5120300 – “Тарих” (минтақалар ва мамлакатлар бўйича) таълим
йўналиши бўйича бакалавр академик даражасини олиш учун ёзилган

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШ

Иш раҳбари: катта ўқитувчи Б. Абдуллаев

Андижон – 2017 йил

М У Н Д А Р И Ж А

1. Кириш	3-12
2. Россия томонидан Кавказни босиб олишга қаратилган ҳаракатлар	13-21
3. Кавказни босиб олишда Россиянинг рақобатчилик кураши..	22-42
4. Кавказ халқлари олиб борган миллий-озодлик кураши.....	43-55
5. Хулоса	56-60
6. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	61-62
7. Иловалар	63

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ҳозирги вақтга келиб, Ватанимиз ва жаҳон тарихига ватанпарварлик нуқтаи назаридан қизиқиш ортиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислам Каримов «Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди»¹, - деган эди.

Собиқ совет давлати ҳукмронлик йилларида энг қадимги даврдан то XX аср охирига қадар бўлган тарихимиз сохталаштирилди. Эндиликда, яъни истиқлол йилларида тарихшунослигимизда бир қатор амалий ишлар амалга оширилди. Ватанимиз ва жаҳон тарихига эътибор борган сари ривожланиб бормоқда.

Ҳозирда жаҳон мамлакатлари тарихинининг ҳар бир атрибутига эътибор қаратиш, уни ўрганиш, таҳлил қилиш, хатоларни қўллагаслик, ижобий жиҳатларни ватанимиз тараққиётида қўллаш муҳим ҳисобланади.

Ўзликни англаш - энг аввало ўтмишни ўрганишда, тарихга эҳтиёж сезишдан бошланади. Дарҳақиқат ўзини англаётган, ўзини тушунаётган ҳар бир инсон ўз аجدодлари ким бўлганлиги, ота-боболари нима билан шуғулланганлиги ва қандай ҳаёт кечирганлигини билиб олишга интилади.

Биринчидан: сиёсат тарихи, унинг ўзига хос оқибатлари турли давлатлар, сиёсий ва носиёсий ташкилот ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, уларнинг манфаатларига мос тушадиган тамойилларга асосланиш зарурлигини тақазо этади.

Иккинчидан: бугунги кунгача жаҳон цивилизациясига катта хавф солиб турган қурооллар (ядро қуроли, кимёвий қурооллар) тўпланиб қолганлигини ва уни цивилизациясига бўлган ҳаракатининг мавжудлигини ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992. - Б.71.

унинг олдини олиш билан боғлиқ.

Учинчидан: халқаро муносабатларда айрим давлат раҳбарлари, сиёсий партиялар ва шахсларнинг бир томонлама қарашларининг ҳамон сақланиб қолаётганлиги, янги қурулларнинг сивилизатсияга бўлган интилишлари, давлатларга нисбатан муносабатда “зўравонлик”, “кучга ҳаракатлари” ва ундан манфаатдор кучларнинг мавжудлиги, халқаро сиёсатда ўзаро манфаатли ҳамкорлик йўлида, ихтилофлар пайдо бўлганда уни сиёсий йўллар билан ҳал этиш маърифий йўл эканлигини тан олиш зарурияти билан боғлиқ.

Давлатлар ўртасидаги муносабатларни “кучга таянган ҳолда” ҳал этиш инсоният бошига оғир мусибатларни келтириб чиқариш аниқ. Бунга инсоният тарихида бўлиб ўтган қонли урушлар мисол бўлиб, буни ҳар бир сиёсатдон эсдан чиқармаслиги зарур.

XX аср халқаро муносабатларда содир бўлган муҳим ўзгаришлар билан характерланади. Бугунги халқаро муносабатлар назариясида “ташқи сиёсат” тушунчаси билан бирга халқаро сиёсат тушунчаси ҳам кенг ишлатила бошланди.²

Ташқи сиёсат - бу давлатларнинг мамлакат ташқарисида давлатлараро муносабатларда ўзининг миллий ва умумбашарий мақсадлари, хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган фаолиятдан иборат.

Халқаро сиёсат - бу халқаро муносабатларда иштирок этадиган турли давлатлар, субъектлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, сиёсий ва носиёсий ташкилотлар, ижтимоий гуруҳлар ва шахсларнинг халқаро меёрлар, нормалар, қадриятлар асосида ўзаро муносабатларни сақлаб туришга қаратилган фаолиятдир.

Халқаро сиёсат алоҳида шахслар ёки давлатлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнигина эмас, балки муайян гуруҳ ёки давлат манфаатларининг

² Холлиев А., Тухтабаев А. История международных отношений и дипломатии (учебно-методическое пособие). - Ташкент. 2002. – С.5.

амалга ошириши бўйича алоқаларни, фаолиятлари соҳаларини ҳам ўз ичига олади. Халқаро муносабатлар халқаро сиёсат, иқтисодий – ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ бўлади ва давлатнинг ички ва ташқи сиёсатида муҳим ўрин тутди.

Ҳар бир давлатнинг ривожланиши ташқи омиллар билан боғлиқ бўлиб, бу боғлиқликнинг таъсири тобора ошиб бормоқда. Бу ўз навбатида, бугунги умумбашарий муаммолар билан боғлиқ. Чунончи, тинчлик учун кураш, уруш хавфини олдини олиш, экология, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш билан боғлиқ муаммолар жаҳон жамоатчилигининг дунё олдидаги масъулиятини оширмоқда. Бу муаммолар ҳар бир давлатнинг ички сиёсати билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам уларни бир-бирини тушунган ҳолда сиёсат олиб боришга ундамоқда ва бундай сиёсат тарафдорлари кўпаймоқда.

Халқаро сиёсатда қўлланган халқаро нормалар, тамойилларга амал қилиш, ўзаро муносабатларда “бир томонлама” манфаатдорликни назарда тутган ҳолда сиёсат олиб бориш ёки муносабатда бўлиши фақат давлатларнинг ривожига салбий таъсир этиб қолмасдан, умуман дунёда сиёсий барқарорликни бузулишига сабаб бўлади.

Маълумки халқаро сиёсатда давлатлар ўртасидаги муносабатларда амал қиладиган қонуниятлар ва тамойиллар давр ўзгариши билан ўзгариб туради. Масалан халқаро сиёсатда XX асрнинг бошларидан 80-йилларгача “кучга таяниш” асосида муносабатлар билан ички сиёсатда “ҳарбий куч-қудрати” мустахкамлаш билан боғлиқ фаолиятлар кўзга ташланади. Халқаро муносабатларда давлатларга нисбатан “душманлик” ёки ишончсизлик билан ёндошиш улар ўртасидаги муносабатларнинг асосига кучди. Натижада XX асрнинг охирида дунё сиёсий харитасида ўзгаришлар содир бўлди, жаҳон ҳамжамияти шаклланди.³

³ Холлиев А., Тухтабаев А. История международных отношений и дипломатии (учебно-методическое пособие). - Ташкент. 2002 г. – С.10.

Биз ўрганаётган мавзу, яъни “Кавказ халқларининг 1825-1860 йилларда олиб борган миллий-озодлик кураши” мавзуси нафақат Кавказ халқлари тарихида, балки жаҳон тарихидаги долзарб мавзулардан бири саналади.

Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Чечен, ва бошқа жойлар иқтисодий ва ҳарбий стратегия жиҳатдан Туркия, Эрон ва россия учун катта аҳамиятга эга эди. Шунинг учун Кавказ узоқ йиллар мобайнида ўша давлатларнинг жанг майдонига айланган эди. Кавказ Эрон ва Туркия узоқ вақт ҳукмронлик қилган эди.

Бироқ XVIII асрнинг охирига келиб, Россия Кавказни босиб олишга киришди. Бу вақтларда Кавказда марказлашган ва қудратли давлат бўлмай, қатор князлик ва хонликлар ҳукм суриб, ўзаро келишмовчилик ва тўқнашишлар кўзга ташланмоқда эди. Аҳолининг сони унчалик кўп эмас эди. Масалан, Азарбайжандаги Боку хонлигида – 9144, Дарбонда – 10000, Шакинда – 90000, Қорабоҳда – 84000, Ширвонда – 144000 киши яшаганлар.⁴ Гурузия ва Арманистонда ҳам аҳолининг сони кўп эмас эди. Умуман айтганда, Кавказ халқларининг ҳаёти оғир бўлиб, кучли ҳарбий, биринчиси Россияга, иккинчиси Эрон ёки Туркияга таянишга мажбур бўлган эди.

Аммо маҳаллий халқлар мустақиллик ва озодлик учун имкони борича Россияга қарши курашдилар. Бироқ уларни бошқаришга қодир кучли шахс топилмаганлиги ва ҳукуматнинг ўта заифлиги сабабли ғалабага эриша олмадилар. Бунга Эрон билан бўлган урушлар ҳам ўз таъсирини кўрсатди. 1795 ва 1797 йилларда Эрон ҳарбий юриш уюштириб, Азербайжан ва Тибилисини эгаллади.

Бундай фурсатни орзиқиб кутаётган Россия Кавказга ҳарбий қўшин киритиб Дарбандни, Бокуни, Гянжинни, Қорабоҳни, Ширвон ва Шакинни босиб олди.

⁴ Зиёев Х. Россиянинг Қозон, Астрахан, Сибир, Қрим, Кавказ ва Туркистонга тажовузи ва ҳукмронлигига қари курашлар. – Т.: Янги аср авлоди. 2012. – Б.66.

Афтидан, бу ерларда қўшинни ушлаб туришга зарурият бўлмаса керакки, император Павел I уни Россияга қайтарди.

Бироқ, XIX аср бошларидан Россия Кавказни босиб олишга қаттиқ киришди. Чунки у ерда Эрон ва Туркия ҳукмронлиги ўрнатилишига йўл қўймаслик зарурияти туғилган эди.

Натижада, 1801-1815 йилларда Россия Озарбайжон ва Грузиянинг кўп қисмини ва Қора денгиз қирғоғининг айрим жойларини босиб олди. 1816-1829 йилларда Шарқий Арманистон ва Қора денгиз қирғоғонинг бир қисмини эгаллади. 1816-1829 йилларда Рус давлати Шарқий Арманистон ва Қора денгиз қирғоқларининг катта қисмини қўлга киритди. XIX асрнинг 20-60-йиллар орасида Россия Кавказни томонида бўйсундирди. Бу ғалаба осонликча қўлга киритилгани йўқ, албатта. Аввало, маҳаллий халқларнинг курашини бартараф қилиш билан бир қаторда, Кавказда ҳукмронлик учун 1804-1813 ва 1826-1828 йилларда Эрон, 1806-1812 ва 1828-1829 йилларда Туркия билан жанглардан кейингина Кавказ қўлга киритилган эди.

Россия Кавказни босиб олишда кўпроқ Эрон ва Туркиянинг қаршилигини тор-мор этиш билан шуғулланди. Уларнинг ўзаро олиб борган урушлари орқасида Кавказ халқларидан минг-минглаб кишилар ўлдирилди, шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлиб, катта талофатларга мубтало бўлинди. Шундай қилиб, Россия дунёнинг гўзал минтақаларидан бирини босиб олиш билан бирга, қора денгиздаги ҳукмронлигини янада мустаҳкамлашга мувофиқ бўлган эди.

Рус давлати гарчанд Кавказнинг асосий жойларини босиб олган бўлса-да, лекин Доғистон ва Чеченни қўлга кирита олмади. Хатто ҳарбий юришларнинг самараси бўлмай, мағлубиятга учраган вақтлари оз эмас эди.

Россия империясининг Кавказ халқларига нисбатан юргизган мустамлакачилик, улуғ давлатчилик ва шовинистик сиёсати албатта қонуний суратда маҳаллий аҳолининг ўз миллий озодлиги, эрки ва инсоний ҳақ – ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун муқаддас жангга отлантиради. Империя

томонидан асоратга солинган, мустамлака қилинган халқлар дастлабки кунлардан бошлаб ўз миллий мустақилликлари, озодликлари ва эрклари учун муқаддас курашиб келдилар.

Бу вақтларда Доғистон ва Чечен Кавказнинг босқинчиларига қарши кураш марказига айланган эди. Улар кичик ва халқи оз бўлишига қарамай, ватанпарварлиги ва жанговорлиги ниҳоятда кучли бўлганлиги учун Россиядек қудратли империяга қарши қаҳрамонларча жанг қилиб, ғалабаларни қўлга киритган эди. даставвал мустақиллик ва озодлик учун кураш 1830 йилда Доғистон Имом Ғози-Мухаммад бошчилигида бошланганди. Ўша йили рус қўшини мағлубиятга учратилиб, Имом Ғози-Мухаммаднинг мавқеи ва обрўи ошди. 1831 йилда у Туркия ва Қизилларни босиб олиб, кучига –куч қўшилди. 1832 йилда Ғози-Мухаммад рус қўшини билан бўлган жангда халок бўлди.

Шундан кейин унинг ўрнини эгаллаган Имом Ғамзатбек курашни давом эттириб, бутун Доғистон ва Азарияда мавқеини мустаҳкамлашга эришди. Аммо 1834 йилда душманлари томонидан ўлдирилди.

1834 йилда Имом унвонига сазовор бўлган Шомил сиёсий майдонга чиқди. У 1797 йилда Доғистондаги Унцукул туманида туғилиб, ёшлик вақтларидаёқ ўзининг ақл-идроки ва истеъдоди, жасорати ва уддабуронлиги билан элга танилган эди.

Аввало, у қўшиннинг ҳарбий қуроллари билан таъминлашга ва жанговорлигини оширишга катта аҳамият берди. Ўзларида ишлаб чиқарилган тўпларнинг сонини 50 тага етказди.

Натижада, Доғистон ва Чеченни ўз ичига олган анча кучли давлат юзага келган эди. Шунинг учун ҳам рус қўшинларининг устидан бир неча маротаба ғалабага эришган эди.

1837 йилда Шомил бошчилигидаги ватан ҳимоячилари генерал К.Фези қўмондонлик қилаётган рус қўшинини мағлубиятга учратди. Шу боис, генерал Шомил билан тинчлик сулуҳини тузишга мажбур бўлди. Аммо

1839 йилда рус ҳукумати тинчлик сулуҳини бузиб, ҳарбий юришни бошлаб юборди. Чеченнинг ўзида ҳам Рус давлатига қарши кураш бошланиб, ватан ҳимоячилари Лазарев, Вельминов, Михайлов ва Николаев сингари рус истехкомларини босиб олдилар, бироқ кўп ўтмай, рус қўшини Чеченни эгаллашга эришди. Чеченлар эса Шомил қўшинига қўшилиб, биргаликда курашни давом эттирдилар.

1840-1843 йилларда Шомил жангда рус қўшинини бир неча маротаба мағлубиятга учратди. Бу вақтда аскарлари 20 минг кишига етказилди. 1845 йилдаги тўқнашувда ҳам ватан ҳимоячилари ғалабани қўлга киритдилар. Кавказдаги ҳарбий қисмларнинг офицер ва солдатларини 200 минг кишига етказди.⁵ Бу вақтга келиб, кўп йиллар мобайнидаги жангларда қўрилган талофатлар ва ташқаридан ёрдам берилмаганлиги орқасида Шомил қўшинининг аҳволи анча оғирлашган эди.. шунга қарамай, ватан ҳимоячилари курашишдан юз ўгирмади.

1854-1856, 1856-1859 йилларда ватан ҳимоячилари ва рус қўшини ўртасида жанглар бўлиб, пировардида 1859 йилда вата ҳимоячилари тор-мор этилиб, Шомил асир олинди.

Бироқ шимоли-ғарбий Кавказ ватан ҳимоячилари курашни давом эттирдилар. 1862 йилда уларга қарши рус қўшининг сони 60 минг кишига оширилди. 60-70 йиллар орасида ватан ҳимоячилари билан жанг қилинди. Ўша йилларнинг охирида Россия томонидан Чечен, тоғли Доғистон ва шимолий Кавказ тамомила эгалланди. Шомил эса асир олинди. Шомил, аввал Калуга шаҳрига, сўнг Киевга сургун қилинди. Унга Мадинага хажга боришга руҳсат берилди. 1871-йилда у бу ерда вафот этди. Доғистон ва Чеченда Россия тажовузига қарши қаҳрамонона курашлар бир неча ўн йилларга чўзилди. Шаҳсан Шомил бошлиқ ватан ҳимоячилари салкам ўттиз йил мобайнида Россия империяси билан уруш ҳолатида бўлди. Бу халқ

⁵ Зиёев Х. Россиянинг Қозон, Астрахан, Сибир, Қрим, Кавказ ва Туркистонга тажовузи ва ҳукмронлигига қари курашлар. – Т.: Янги аср авлоди. 2012. – Б.68.

оммасининг ватанига ўта содиқлиги, жасорат ва мардлигининг ёрқин намунаси ҳисобланди.

Доғистон ва Чечендек бир кичик мамлакатнинг Россиядек қудратли давлатга бас келиши кишини ҳайратлантиради.

Юқорида қисман келтирилган воқеаларининг барчаси Кавказ халқлари тарихининг кейинги тараққиёт жараёнига ўзининг таъсирини сезиларли даражада кўрсатганлигини яққол кўришимиз мумкин.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Биз ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб олган мавзу, яъни “ Кавказ халқларининг 1825-1860 йилларда олиб борган миллий-озодлик кураши” мавзусига кўплаб тарихчилар, сиёсатчилар томонидан мурожаат қилинганлигини кўриб ўтишимиз мумкин. Масалан, тарихчи-олимларнинг айнан шу давр тарихи билан шуғулланганлигини мен интернет тармоғидаги мавзуга доир сайтлардан билиб олдим ва битирув малакавий ишимни тайёрлашдан ўша сайтлардан кенг фойдаланишга ҳаракат қилдим.

Битирув малакавий ишининг мақсад ва вазифалари. Хар бир инсон бирор бир ишга киришишдан аввал албатта ўз олдига мақсад ва вазифалар қўяди. Жумладан, менинг сиёсатшунослик, хусусан Кавказ давлатлари сиёсатшунослигига қизиқишим юқори эканлиги сабабли дунёни ларзага келтирган ва кўплаб талофатларга сабаб бўлган урушларни юзага келишига шароит яратиб берган сиёсий ўйинлар ва давлатларнинг ўз манфаатлари йўлида олиб борган сиёсатларини ўрганиб таҳлил қилишни ўз олдимга мақсад қилиб қўйдим. Кавказ халқларида миллий-озодлик ҳаракатларини вужудга келишининг асл моҳиятини очиб бериш ва ўрганувчи ва қизиқувчиларга мавзунини тўлиқ тушунишларига кўмаклашиш ҳам олиб бораётган тадқиқотимизнинг асосий мақсади ҳисобланади. Ўрганаётган даврдаги Кавказ халқларининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаётини ва мазкур давр дипломатиясини таҳлил қилиш ҳам битирув малакавий ишимизнинг вазифаларидан ҳисобланади.

Битирув малакавий ишининг хронологияси. Битирув малакавий ишининг хронологик даври XIX асрнинг иккинчи чорагини ўз ичига олади. Лекин мавзунинг илмий аҳамияти ва узвийлигини ҳисобга олган ҳолда биринчи жаҳон урушигача бўлган даврни таҳлил этишни лозим топдик.

Битирув малакавий ишининг объекти ва предмети. Тадқиқотнинг назарий асосини Биринчи Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов асарлари ташкил этади. Битирув малакавий ишимиз XIX асрнинг иккинчи чорагини қамраб олганлиги сабабли асосий эътибор ўша даврга оид нашрдан чиққан мақолалар, илмий нашрлар, асарлар, илмий тадқиқот материаллари, мазкур давр тўғрисидаги материалларга қаратилади.

Битирув малакавий ишининг илмий янгилиги. Биз ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб олган мавзу илмий тадқиқот учун янги ҳисобланади. Мавзуимизга боғлиқ мавзуларда бир қатор илмий тадқиқот ишлар амалга оширилганлиги бизга маълум. Айнан биз ўрганаётган “Кавказ халқларининг 1825-1860 йилларда олиб борган миллий-озодлик кураши” мавзусига алоҳида тўхталмаган. Ушбу битирув малакавий ишини тайёрлаш жараёнида, биз кўпроқ манбаларга, хрестоматик асарларга ва интернет сайтларидан олинган маълумотларга таянган ҳолда воқеа-ҳодисаларни қиёсий таҳлил асосида узвийлик, изчиллик, ҳолислик принциплари асосида ёритиб, таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Битирув малакавий ишининг амалий аҳамияти. Битирув малакавий ишининг амалий аҳамияти шундаки, жаҳон тарихидаги бу қисқа давр тарихи, ундаги рўй берган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, турли хил назарияларнинг вужудга келишини, сиёсий жараёнлар, уларнинг сабаб ва моҳиятини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш орқали янги-янги маълумотлар вужудга келади.

Битирув малакавий ишининг натижасига кўра, баён этилган фактик материаллар ва илмий хулосалардан Тарих факултети “Тарих” таълим йўналиши талабалари учун ўтиладиган “Жаҳон тарихи (Янги тарих)”,

“Халқаро муносабатлар тарихи”, “Сиёсатшунослик” ва бошқа фанлар маъруза ва семинар машғулотларида, талабаларнинг мустақил иш, курс ишларини тайёрлашда, тўғарак машғулотларини олиб боришда манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Битирув малакавий ишининг тузилиши. Мазкур битирув малакавий иши тузилиш жиҳатидан кириш, 000 боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Битирув малакавий ишининг умумий ҳажми иловалардан ташқари электрон вариантда 000 бетни ташкил қилади.

1. РОССИЯ ТОМОНИДАН КАВКАЗНИ БОСИБ ОЛИШГА ҚАРАТИЛГАН ҲАРАКАТЛАР

Маълумки, XVI асрнинг 80-90-йилларида Россия Кавказ халқлари билан янада яқинлашади. 1586 йилда Кахетия шоҳи Александр рус фуқаролигини қабул этади. 1588 йилдан 1607 йилгача Грузиядан Россияга етти элчи келиб кетади. Россия билан Шимолий Доғистоннинг энг йирик мулки бўлган Тарковск шамхаллиги ўртасидаги муносабат ўша вақтдаёқ анча мустаҳкамланган ва кенгайган эди.

Шунингдек, 1783 йилда Шаркий Грузиянинг Россия протекторатига ўтиши грузин халқининг маҳаллий феодалларнинг жабр-зулмидан, шунингдек ташқи душманларнинг ҳужумларидан қутқармади. Тифлисга киритилган кичик рус отряди беш йилдан кейин Россияга чақириб олинди.

1795 йилда Эрой ҳукмдори Оға Муҳаммадхоннинг галалари Шаркий Грузияга бостириб кириб, юриш вайрон қилди. Картали-Кахети подшоҳи Ираклий II уларга қаршилик кўрсатишга уринса-да, лекин грузин халқ лашкарлари тор-мор қилинди, мингларча грузинлар қул қилиб олиб кетилди, босқинчилар Тифлисни таладилар ва унга ўт қўйиб юбордилар.

Ираклий II нинг илтимосига кўра, Россиядан Грузияга рус қўшинларининг отряди юборилди. Бундан ташқари, 1796 йилнинг кўкламида генерал Зубов қўмондонлигидаги рус экспедиция корпуси Каспий денгизи қирғоқлари бўйлаб Закавказьега борди. Дарбанд, Шемаха, Ганжадаги озарбайжонлик аҳоли рус қўшинларига дарбозани кенг очиб, уларни ўзининг дўстлари ва ҳимоячилар сифатида кутиб олди. Оға Муҳаммадхон рус қўшинларининг келаётганлигидан хабардор бўлиб, ўз галаларини дарҳол Аракс дарёсининг нариги томонига олиб ўтди.

1796 йил охирларида тахтга ўтирган Павел I рус қўшинларини Закавказьедан чақириб олди, Эрон хонлари эса дарғол бу фурсатдан фойдаландилар. Уларнинг галалари Қорабоғга бостириб кириб, Шушани

ишғол қилди. Оға Муҳаммадхон Грузияни яна таҳлика остига қўйди. Бу вазиятни эътиборга олиб, Ираклий II рус қўшинларини Грузияга киритишни сўраб рус ҳукуматига яна мурожаат қилди, шу билан бирга у, Россиянинг амалдаги қонунларини қабул этишни ва Грузиядаги конларни рус маъмурияти ихтиёрига топширишни ваъда қилди.

Тез орада Ираклий II вафот этиб, унинг ўғли ва набиралари ўртасида тахт учун қаттиқ кураш бошланди. Грузин шаҳзодалари ва князлари ўзаро низо-адоватлар изтиробида Эрон хонларига ва турк пошшоларига ёрдам сўраб мурожаат қилдилар ва уларни Грузияга бостириб киришга атайлаб чақирдилар. Грузиядаги таъсирни тамомила йўқотиб қўйишдан қўрққан Павел I 1799 йилда у ерга рус қўшинини юборди. Ираклийнинг тахт вориси - унинг тўнғич ўғли Георгий XII русларнинг ҳимоясига кўз тикарди. У Петербургга элчилар юбориб, Грузиянинг баъзи бир автоном ҳуқуқларини сақлаган ҳолда уни “Россия табаалиги”га қабул этишни илтимос қилди.⁶

Бу вақтда Грузия ва бутун Закавказье янги бир хавф остида қолган эди. Инглиз мустамлакачилари 1799 йилда Майсурни бўйсундириб, Ҳиндистоннинг ички районларида ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаб олгаларидан кейин,, Ўрта Шарқни босиб олиш пайига тушди; бунда улар Европадан Ҳиндистонга борадиган энг қисқа йўлларни, шунингдек, Олд Осиёдаги жуда кенг бозорларни қўлга киритишни мўлжаллар эди. 1800 йилда Ост-Индия компаниясининг элчиси капитан Жон Малькольм Техронга келди. У Эроннинг янги ҳукмдори Фатҳ Али шоҳни ҳарбий ва сиёсий ҳамкорлик тўғрисида Эрон-инглиз шартномаси тузишга кўндирди. Инглиз капитанининг агентлари шоҳнинг Грузия, Шимолий Озарбайжон ва Доғистон масаласидаги реваншчилик ниятларини қизитиб, шоҳ армиясини куруллантира бошладилар. Британия офицерлари эса бу армияга ҳарбий инструкторлар сифатида хизматга кира бердилар. Инглиз буржуазияси Эрон сарбозларининг найзалари воситаси билан Кавказга йўл очиб, сўнгра уни ўз

⁶ Тарле Е.В. История XIX века. - М.: 1939. – С.158.

мустамлакасига айлантормоқчи эди.

Инглиз агентурасининг Эрондаги фаолияти Павел I нинг эътиборини тортди. Павел I Эрон хонларининг Шарқий Кавказни босиб олишига ва унинг инглиз буржуазиясининг мустамлака экспансияси таъсирига киритилишига йўл кўймаслик учун 1801 йил январда Шарқий Грузияни Россияга кўшиб олиш ва унда подшолик қилаётган Багратионлар династиясини афдариб ташлашга қарор берди. Бироқ бу қарор амалга оширилмасдан бурунроқ Павел I ўлдирилди. Георгий XII ундан бироз олдинроқ вафот этган эди.⁷

Александр I ташқи аҳволнинг чигаллашишидан хавфсираб, бу масалани қайтадан қараб чиқишга қарор берди. “Ёш дўстлар”, жумладан, Кочубей билан Новосильцев ёш императорни, Англия билан Россия ўртасидаги совуқ муносабатни яна ҳам кескинлаштирмаслик учун империянинг Кавказдаги чегарасини кенгайтирмасликка кўндирдилар. Аммо бошқа амалдорлар, айниқса ҳарбий доираларнинг намояндалари Россиянинг жанубий чегараларини мудофаа қилиш ва Эрон ҳамда Туркия агрессиясига қаршилик кўрсатишда жуда муҳим ўрин тутган Закавказьеда стратегик майдонга эга бўлиш зарурлигини исбот қилмоқда эдилар. Кавказнинг шимолида ва Азов бўйидаги чўлларда катта-катта ерлар олган кўпгина унвонли дворянлар жанубий чегараларнинг хавфсизлигидан бевосита манфаатдор эдилар, Грузиянинг табиий бойликлари ва унинг Европадан Осиёга борадиган қулай йўл устида жойлашганлиги ҳам муҳим роль ўйнар эди.

Пишиб етилган бу масала Давлат кенгашида муҳокама қилинганидан кейин 1801 йилнинг 12 сентябрида Александр I Шарқий Грузияни Россияга кўшиб олиш тўғрисидаги манифестни имзолади. Багратионлар династияси ҳокимиятдан четлаштирилди, Тифлисида рус амалдорларидан ҳамда уларнинг маслаҳатчилари бўлган грузин князларидан иборат Олий грузин ҳукумати

⁷ Орлов А. Георгиев В, Георгиева Н, Сиховина История России - М., “Проспект” 2001. – С.397.

тузилди. Амалда мамлакатни рус қўшинларининг бош қўмондони - подшо генерали идора қилар эди, кейинчалик у “Грузиянинг бош ҳокими” деб ном олди.⁸

Маҳаллий маъмурий идораларда ва суд муассасаларида контролсиз хўжайинлик қилган амалдорлар, одатда, Россия бюрократиясининг энг ёмон намояндалари эди. Аслда улар Грузияда маҳаллий дворянларнинг феодал эксплуатацияси системасини ва синфий имтиёзларини тўла сақлаб қолиб, мустамлакачилик зулмиин авж олдира бердилар.

Лекин, шунга қарамай, Грузиянинг Россияга қўшиб олиниши грузин халқи учун объектив-прогрессив аҳамиятга эга бўлди. Грузиянинг Россияга қўшиб олиниши грузин халқини осиёлик истилочиларнинг ва уларни қўллаб-қувватлаган инглиз мустамлакачиларининг қуллик асоратига тушиб қолиш хавфидан сақлади. Бу қўшилиш Грузиядаги феодал тарқоқликнинг секин-аста йўқолиб бориши учун шароит яратди ва унинг халқини қулфурушлик даҳшатларидан қутқазди. Бу қўшилиш Грузияда ишлаб чиқарувчи кучларнинг тезлик билан ривожланишига ва капиталистик муносабатнинг вужудга келишига ёрдам берди. Ниҳоят, илғор рус маданияти билан бевосита алоқа қилиш грузин зиёлиларининг ғоявий ва маданий ўсишига самарали таъсир кўрсатди.

Россия империяси Закавказьедаги майдон (плацдарм) ни кенгайтириш ниятида Ғарбий Грузияни ҳам Россияга қўшиб олишга интилмоқда эди. Аммо империя ҳукумати Туркиянинг норози бўлишидан чўчиб, бунда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга мажбур бўлди. У маҳаллий ҳокимларнинг ички идора ишларидаги мустақиллигини сақлаган ҳолда уларни ўз химоясига олиш билангина кифояланди. Шу шарт билан 1803 йилда Мегрелия ҳокими Григорий Дадияни, 1804 йилда эса Имеретия подшоси Соломон II Россия протекторатига кирди.

Бу эса Ғарбий Грузияда рус гарнизонларини жойлаштириш ва Қора

⁸ Головатенко А. История России: спорные проблемы. - М., 1993. - С.401.

денгиз орқали Закавказье билан алоқа қилишга имкон берди.

1803-1804 йилларда Шарқий Закавказьедаги Жар-Белакан области ва Ганжа хонлиги Россияга қўшиб олинди. Рус қўшинлари эронпараст Ганжа хони саройига ҳужум қилаётганларида у ўлдирилди. Ганжа шахрининг номи ўзгартирилиб Елизаветполь деб аталди, илгариги хон территорияси Елизаветполь округи бўлиб қолди.⁹

Грузиянинг Россияга қўшиб олиниши натижасида арманлар билан озарбайжонликлар Россия ҳимоясига сиғинишга яна қаттиқроқ интила бошладилар, улар Россия ёрдамида Эрон хонларининг жабр-зулмидан қутулишни яна умид қила бошладилар. Шунинг учун Фатҳ Али шоҳ русларни Закавказье тупроғидан суриб чиқариб, Грузияни Россиядан тортиб олишга қарор берди. Шу мақсадда у 1804 йилда Россияга қарши реванш урушини бошлади.¹⁰

Русларнинг кичик-кичик отрядлари Шарқий Арманистонда шоҳ қўшинларини бир неча марта жиддий мағлубиятга учратиб, Эриванни қамал қилдилар, лекин кузда бу отрядлар Грузияга қайтарилди. 1805 йил ёзида уруш ҳаракатлари асосан Шимолий Озарбайжон территориясида бўлди. Рус қўшинларининг қозонган янги муваффақиятлари Қорабог, Шеки ва Ширвон хонликларини Россияга қўшиб олишга ёрдам берди. 1806 йилда рус қўшинлари Дарбанд билан Боқуни ишғол қилдилар. Бироқ Россия билан Туркия ўртасидаги муносабатнинг кескинлашиб кетганлиги Россия-Эрон урушининг бундан кейинги боришига айниқса руслар учун салбий таъсир кўрсатди.

Россия 1799 йилдан эътиборан Туркия билан иттифоқчилик шартномаси туфайли боғланган эди. Халқаро аҳволнинг мураккаблиги подшо дипломатиясини бу иттифоқни маҳкам сақлашга ва Туркияга нисбатан тўла самимий муносабатда бўлишга мажбур этмоқда эди. Лекин

⁹ Орлов А. Георгиев В, Георгиева Н, Сиховина История России - М., "Проспект" 2001. – С.405.

¹⁰ Тарле Е.В. История XIX века. - М.: 1939. – С.235.

Россия 1805 йилда Европада Наполеонга қарши урушда муваффақиятсизликка учраганидан кейин Туркиянинг ҳукмрон доиралари Наполеон агентларининг таъсирига тушиб қолди. Бу агентлар нима қилиб бўлса ҳам Россия билан Туркия ўртасидаги иттифокни бузишга ҳаракат қилдилар. Наполеон Қрим ва Грузияни Россиядан ажратиб олишда турк султониغا ёрдам беришни ваъда қилиб, султонни реванш уруши қилишга ниқтар эди.

Турк халқининг манфаатларига зид бўлса ҳам, султон 1806 йилнинг охирида Россияга қарши янги уруш бошлади. Бу урушда Болқон уруш майдони билан бир қаторда Кавказ ҳам муҳим ўрин тутар эди.

1807 йил ёзида рус қўшинлари турк галаларининг Грузияга ва Дунай бўйидаги князликларга бостириб кириш учун қилган уринишларни қайтардилар. Русларнинг Қора денгиз флоти Анапа қалъасини эгаллади. Россия турк истибдодига қарши 1804 йилдаёқ қўзғолон кўтарган сербларга Россия ҳарбий ёрдам кўрсатди. Рус армиясининг асосий кучлари империянинг ғарбий чегарасига олиб кетилганлиги сабабли рус қўмондонлиги душман устидан қатъий ғалаба қозонолмади. Россиянинг Эрон ва Туркияга қарши олиб борган урушининг чўзилиб кетишига асосий сабаб мана шу эди.

1808 йилнинг кузида Наполеон Александр билан Эрфуртда учрашганида Россия билан Туркия ўртасидаги музокарада воситачилик қилишидан воз кечди, чунки Наполеон Франция билан Австрия ўртасида яқинлашиб келаётган урушда Франция томонида туриб қатнашишга подшонинег ваъдасини оларман деб ўйлаган эди. Аммо бу вақтда Туркиянинг ҳукмролн доиралари Англия билан алоқа қилиб, Туркиянинг Россияга қарши урушида Англиянинг ёрдам бериш ваъдасини олган эдилар.

Кавказда Россия табаалигига ўтган Абхазия ҳокими билан рус қўшинлари битишиб, 1810 йилда туркларни Сухумидан суриб чиқардилар. Бундан олдинроқ рус қўшинлари Анапа ва Потини ишғол қилиб, Гурия

тупроғига кирган эдилар 1811 йил декабрида генерал Котляревский отряди тогдан жуда қийинлик билан ошиб ўтиб, тунги хужум натижасида Ахакалаки калъасини олди. Кавказ халқлари Россиянинг ғалабасини Эрон ва турк феодалларининг истибдодидан тамомила озод бўлиш, шунингдек уларнинг яна агрессия қилишидан амин бўлиш гарови деб билардилар. Шунинг учун Кавказ халқлари рус қўшинларининг урушда муваффақият қозонишларига қўлларидан келган ёрдамни аямадилар. Ерли халқ лашкарлари ҳарбий ҳаракатларда актив қатнашдилар.

Подшо ҳукуматининг урушнинг бутун оғирлигини меҳнаткашлар гарданига юклашга уриниши, ҳазинага тушадиган солиқлар ва бажариладиган мажбуриятларнинг ҳаддан ташқари ошириб юборилиши, подшо лашкарбошилариининг ўтакетган ўзбошимчалиги Закавказье деҳқонларининг норозилигини ўз-ўзидан келтириб чиқарди. Бунинг натижасида Кавказда подшо амалдорлари ўрнатган мустамлакачилик режимиға деҳқонлар оммавий суратда қарши чиқадиган бўлдилар. 1812 йилда Кахетиядаги деҳқонлар кўзғолони бу чиқишларнинг энг каттаси эди. Закавказьеи Россиядан ажратиб олишға, феодал тарқоқлиги режимини қайта тиклашға ва қисман қўлдан кетган феодаллик имтиёзларини яна қайтариб олишға интилган грузин князлари ва Озарбайжон хонлари мустамлакачиликка қарши қаратилган оммавий чиқишлардан фойдаланишға уринганлари сингари, Кахетия кўзғолонидан ҳам фойдаланмокчи бўлиб беҳуда уриндилар. Маҳаллий феодал-монархия “миллатчилиги” лидерларининг бу реакцион муддаолари, аслида, деҳқонларнинг феодализмға қарши ҳаракатларига сира ўхшамас ва бу ҳаракатлар билан ҳеч бир алоқаси йўқ эди. Маҳаллий феодалларнинг Россияға қарши кураши уларни мантиқан Россия душманлари лагерига олиб келди. Маҳаллий феодаллар тўғридан-тўғри ватанға хиёнат қилиш йўлиға кириб, турк ва Эрон истилочиларининг агентларига айландилар. Россияға қўшиб олинишға эмас, балки рус чоризмиға қарши чиққан халқ оммасидан мадад ололмаган феодал-зодагон

лидерлар чет элга қочиб кетиб, ўз халқларининг ашаддий душманлари бўлган турк пошшолари ва Эрон хонларининг паноҳига сиғиндилар. Масалан, Грузиянинг ташқи чегараларини қўриқлаб турган рус қўшинларига қарши ичкаридан туриб исён кўтаришга уриниб муваффақиятсизликка учраган Имеретия подшоси Соломон II 1810 йили Туркияга қочиб кетган эди. Шундан кейин Имеретия рус ҳукумати қўл остига ўтди. Бундан олдинроқ Дарбанд ва Боку хонлари Эронга қочиб кетган эдилар.

Узоқ музокарадан кейин Кутузов туркларни сулҳ шартномаси тузишга кўндирди. Сулҳ шартномаси 1812 йил 16 майда Бухарестда имзоланди. Молдавиянинг Днестр билан Прут дарёлари ўртасидаги қисми Россия қўлига ўтди. У кейин Бессарабия деб атала бошлади. Бу ҳол молдаван халқининг тақдирида ижобий роль ўйнади. Россия Кавказда “қурол кучи билан қўлга киритилган” пунктларни (Анапа, Потти, Ахалкалакини) Туркияга қайтариб бериши керак эди, лекин “иҳтиёрий суратда қўшилган” ўлкаларни (Абхазия, Мергелия, Гурияни) қўлига киритиб олди. Шу билан Россия Қора денгиз соҳилида 200 километрдан зиёдроқ келадиган ерга эга бўлди.

Бухарест сулҳи Закавказьеда рус қўмондонлигига бутун кучни Эронга қарши тўплаб, узоққа чўзилиб кетган Россия-Эрон урушини муваффақият билан тугаллашга имкон берди.

1813 йилда Озарбайжоннинг Гулистон қишлоғида Россия билан Эрон ўртасида сулҳ шартномаси тузилди. Бу шартномага мувофиқ шоҳ Шимолий Озарбайжон билан Доғистоннинг Россияга қўшиб олинганлигини тан олди.¹¹

Феодалларнинг деҳқонлар оммасини эксплуатация қилиш системаси сақланиб қолганлигига ва подшо ҳарбий маъмурларининг маҳаллий аҳолига нисбатан ўзбошимчалик қилишларига қарамай, Озарбайжоннинг Россияга қўшиб олиниши Закавказьедаги бошқа халқлар учун қандай объектив-прогрессив аҳамиятга эга бўлган бўлса, Озарбайжон халқи учун ҳам худди шундай объектив-прогрессив аҳамиятга эга эди. Озарбайжоннинг Россияга

¹¹ Тарле Е.В. История XIX века. - М.: 1939. – С.368.

қўшиб олиниши уни ташқи хавфдан қутқазди, феодал тарқоқлигини тугатиш ва бошқа мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни кенгайтиришга имкон берди. Бу эса Озарбайжоннинг ишлаб чиқарувчи кучларини ривожлантириш ва аҳолининг маданиятини юксалтириш учун анча қулай шароит яратиб берди.

2. КАВКАЗНИ БОСИБ ОЛИШДА РОССИЯНИНГ РАҚОБАТЧИЛИК КУРАШИ

XIX асрнинг 1-ярмида Россия ўзининг ташқи сиёсатидаги вазифаларини самарли хал қилиш учун анчагина имкониятларга эга эди. Бу эса мамлакатнинг миллий, геополитик, ҳарбий-стратегик ва иқтисодий манфаатларидан келиб чиқиб ўз чегараларини химоя қилиш ва ҳудудларини кенгайтиришни ўз ичига оларди. Бу эса Россия империясини ўз чегараларида таркиб топишини ва шу билан бирга кўплаб қўшни халқларни унинг таркибига қўнгилли тарзда киришини ёки зўравонлик қилиб босиб олинишини англатарди.

Россиянинг дипломатик хизмати аниқ йўлга қўйилган, разведкаси эса тармоқланган эди. Армия 500 минг кишидан иборат бўлиб, яхши экспировка қилинган ва ўргатилган эди. Россиянинг ғарбий Европадан 50-йилларнинг бошларига қадар ҳарбий-техник жиҳатдан орқадалиги сезиларли бўлмаган. Бу эса Россияга халқаро майдонда муҳим хал қилувчи ролни ўйнаш имконини берган.¹²

Россиянинг ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари, XVIII асрдаёқ у улкан Евросиё империяси сифатида шакллана бошлаганидаёқ белгиланган эди.

Жанубда Усмон империяси ва Эрон билан ниҳоятда оддий бўлмаган ўзаро муносабатлар юзага келди. Туркия XVIII аср охирида Қора денгиз кишлоқларини руслар томонидан босиб олиниши ва биринчи навбатда Кримни Россияга қўшиб олиниши билан келиша олмасди. Қора денгизга чиқиш Россия учун алоҳида иқтисодий, муҳофаа ва стратегик аҳамиятга эга эди. Босфор ва Дарданел каби Қора денгиз бўғозларида қулай тартибни таъминлаш муҳим муаммолардан эди. Булар орқали эркин ўтадиган рус савдо кемаларининг фаолияти давлатнинг улкан жанубий районларининг

¹² Павленко Н.И. и др. История России. - М., 1992. – С.269.

иқтисодий ривожланиши ва гуллаб-яшнашига имкон берарди. Қора денгизда чет эл ҳарбий кемаларининг сузишига йўл қўймаслик россия дипломатиясининг вазифаларидан бири бўлган. Россиянинг туркларни ички ишлари аралашувидаги муҳим восита бу Кючук-Кайнаржи ва Ясси шартномаларига кўра Усмон империяси тобелигидаги христианларга русларнинг ҳомийлиги ҳуқуқини қўлга киритиши эди. Бу ҳуқуқдан Россия фаол фойдаланди, бунинг устига Болқон халқлари унда ўзларининг ягона ҳимоячиси ва ҳомийсини кўришарди.

Кавказда эса Россиянинг манфаатлари Туркия ва Эроннинг бу ҳудудларга даъво қилиши билан тўқнашди. Бу жойда подшо ҳукумати ўз мулкларни кенгайтиришга, Кавказортидаги чегараларни маҳкамлаб, мустаҳкамлашга интилди. Россиянинг Шимолий Кавказ халқлари билан муносабатлари алоҳида рол ўйнаб, уларни ўз таъсири остига тўла бўйисиндиришга интилди. Бу эса, Кавказ ортидаги янги эгалланган ҳудудлар билан эркин ва хавфсиз алоқани таъминлаш ва бутун Кавказ регионини Россия империяси таркибига маҳкам қўшиб олинишини таъмилаш учун зарур эди.

1824 йилда греклар турклар зулмига қарши қўзғолон кўтарилди, порта ҳукумати қўзғолонни аёвсиз бостиришга киришди. Бундан ташқари султон рус-турк келишувига зид равишда Дунай князликлари (Молдава ва Валахия)га қўшин киритди. Россия, Англия ва Франциянинг Грецияга автономия бериш талабини султон рад этди. 1827 йил октябрида рус-инглиз эскадраси Новарин бухтасида турк флоти йўқ қилинди. Рус-турк муносабатлари кескинлашди. 1828 йил апрелида Россия Усмонлилар империясига уруш эълон қилди. 1828-1829 йиллардаги рус-турк урушида Кавказортида ва Болқонда руслар туркларга зарба берди. Туркия пойтахти яқинидаги Адрианополь шаҳри олиниб, 1829 йил сентябрида Адрианополь тинчлик сулҳи имзоланди, Қора денгизнинг Кавказдаги қирғоқларни катта

қисми, арман областларини бир қисми, Туркиядан Россияга ўтди. Грецияга кенг автономия берилди, 1830 йилда мустақил грек давлати тузилди.

1826-1828 йиллардаги рус-эрон урушлари масаласида шунинг таъкидлаш мумкинки, Эрон XIX асрнинг 20-йилларида 1813 йилги Гулистон сулҳи бўйича қўлдан бой берилган ерларни қайтариб олиш мақсадида Англиянинг кўмагида Россия билан урушга фаол тайёргарлик кўрди ва Кавказортида ўз таъсирини тикламоқчи бўлди. 1826 йилда Эрон армияси қорабоғга бостириб кирди. Эрон бош қўмондони Тифлис йўналишини танлиб бир зарба билан Кавказортидаги рус ерларига барҳам бермоқчи бўлди. Бироқ рус қўшинлари арман ва грузин кўнгилли отрядлари кўмагида 1827 йилда Эривань(Ереван) қалъасини, сўнгра жанубий Озарбайжон ва Тавризни эгаллади. Эроннинг мағлубияти маълум бўлиб қолгач 1828 йил февралда Туркманчай тинчлик сулҳи тузилиб, унга кўра Эривань ва Нахичевань Россия таркибига кирди. 1828 йилда Арман области ташкил топди, бу эса арман халқининг бирлаша бошлашига асос бўлди.

XIX асрнинг 20-йилларида рус-турк ва рус-эрон урушлари оқибатида Кавказнинг Россияга қўшиб олиншини иккинчи даври яқунланди. Грузия, Шарқий Арманистон, Шимолий Озарбайжон Россия империясининг бир қисми бўлиб қолди. Шимолий Кавказнинг Россияга қўшиб олинishi бу режадаги сиёсатнинг учинчи ва энг қийин даври бўлди. Бу ҳудудда Туркия ва Англиянинг таъсирини олдини олиш мақсадида Шимолий ва Шимолий-ғарбий Кавказда русларнинг сиёсати фаоллашди. қўйилган мақсадга молик халқлар билан тинчлик музокарали олиб бориш ва душманлик кайфиятидаги тоғлиқ жамоаларга қарши фаол ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш орқали эришилди. Доғистон ва Чеченистонда муридизм диний-сиёсий оқими тарқалиб улар русларга қарши ғазовот урушларини олиб боришган. Бу жойда юзага келган диний асосдаги имомат давлати 1829-1830 йилларда Россия билан уруш ҳаракатлари олиб бориб бу уруш Кавказ уруши деб ном олди. 1834 йилда Шомилъ имом давлат бошлиғи бўлди. Шомилъ кучли армия

тузиб, ўз қўлида маъмурий харбий ва диний ҳокимиятни тўплади. Шомилъ бошчилигидаги русларга қарши кураш 30-йил давом этди. 1859 йил августда Шомилни охириги таянч пункти Гуниб овули руслар томонидан эгалланди.

1853-1856 йиллардаги Қрим урушида Россия, Усмон империяси, Англия, Франция ва Сардиния иштирок этиб, бу харбий тўқнашувда уларнинг ҳар бири ўз мақсадига эга эди. Россия учун Қора денгиз бўғозларидан ўтиш тартиби биринчи даражали аҳамиятга эга эди. 1833 йилги Турклар билан Ункар-Искелеси сулҳига кўра Қора денгиз чет давлатлар харбий кемалари учун беркилиб, Россия бу бўғозлардан ўз харбий кемаларини эркин олиб ўтадиган бўлди.¹³

XIX асрнинг 40-йилларида вазият ўзгарди. Европа давлатлари билан бир қатор келишувлар асосида бўғозлар биринчи марта халқаро назоратга олинди ва барча харбий флотлар учун ёпиб қўйилди. Натижада рус флоти Қора денгизда қамалиб қолди. Россия ўзининг харбий қудратига таяниб бўғозлар муаммосини янгидан ҳал этмоқчи, Яқин Шарқ ва ва Болқонда ўз мавқеъини кучайтирмоқчи бўлди.

Усмон империяси XVIII аср охири ва XIX асрнинг 1-ярмидаги рус-турк урушларида қўлдан кетган ҳудудларни айтириб олишни хоҳларди.

Англия ва Франция эса Россияни буюк давлат сифатида яқсон қилиб, Яқин Шарқ ва Болқон ярим оролида унинг таъсиридан маҳрум қилмоқчи эди.

Уруш ҳаракатларини боришига тўхталсак 1853 йила Туркияга тайзиқ ўтказиш учун рус қўшинлари Модова ва Валахияга киритилди. Бунга жавобан турк султони 1853 йил октябрда Россияга уруш эълон қилди. Уни Англия ва Франция қувватлади. Автрия “харбий нейтралитет” позициясини(нуқтаи назарини) эгаллади. Россия сиёсий жихатдан тўла яққаланиб қолди. Қрим уруши икки даврга бўлинади. Биринчи, рус-турк кампанияси 1853 йил ноябридан 1854 йил апрелига қадар муваффақиятли олиб борилди. Иккинчи 1854 йил апрелидан 1856 йил февралига қадар

¹³ Головатенко А. История России: спорные проблемы. - М., 1993. – С.286.

Россия Европа давлатларининг коалициясига қарши кураш олиб боришига тўғри келди.

Биринчи босқични асосий воқеаси 1853 йил ноябрида Синоп бухтасидаги жангда адмирал П.С. Нахимов турк флотини ва қирғоқ батареяларини тор-мор қилди. Бу эса Англия ва Францияни фаоллаштирди, улар Россияга уруш эълон қилишди. Англо-француз эскадраси Болтик денгизида Кронштадт ва Свеаборгга хужум қилди. Англия кемалари Оқ денгизда Соловецк монастирни тўпга тутди, Камчаткада харбий кучни намойиш этишди.

Бирлашган англо-француз кўмондонлигининг бош мақсади Кримни ва Россияни харбий денгиз базаси Севастопольни босиб олиш эди. 1854 йил 2 сентябрда иттифоқчилар Евпаторий районида экспедицион корпусни тушура бошладилар. 1854 йил сентябрида Альма дарёси бўйида рус кўшини жангда мағлубиятга учради ва Боғчасаройга чекинишди. Севастополь гарнизони мудрофага тайёргарлик кўрди. 1854 йил октябрида иттифоқчилар Севастополни қамал қилишди қалъа гарнизони мислсиз қахрамонлик кўрсатди. Адмираллар В.А.Корнилов, П.С.Нахимов, ва В.И.Истомин, харбий мухандис Э.Н.Тотлебен, артилерия генерал-лейтенанти С.А.Хруев, кўплаб солдат ва матрослар: И. Шевченко, Ф. Самолатов, П. Кошка ва бошқалар мардлик кўрсатишди.¹⁴

Рус армиясини асосий қисмини чалғитувчи операциялари: Инкерман ёнидаги жанг (1854 йил ноябр), Евпаторияга хужум (1855 йил февраль), қора дарё ёнидаги жанглар(1855 август) Севастополликларга ёрда бермади. 1855 йил августида Севастополни охирги штурми бошланди, Малахов кўрғони кўлдан берилгандан сўнг мудрофаани давом эттириш қийинлашди.¹⁵ Севастополнинг катта қисми иттифоқчилар томонидан эглланди, бироқ у

¹⁴ Карпилов А.А. Курс истории России. - М., 1991 – С.208-209.

¹⁵ Павленко Н.И. и др. История России. - М., 1992. –С.368.

жойда вайроналардан бошқа хеч нарса топа олмагач, улар ўз позицияларига қайтишди.

Кавказдаги харбий ҳаракатлар театрида Россия учун муваффақиятли бўлди. Туркия Кавказортига бостириб кирди, лекин йирик мағлубиятга учради, шундан кейин рус қўшинлари унинг худудига ҳаракатлана бошлади. 1855 йил ноябрида турк қалъаси Карс эгалланди. Иттифоқчиларнинг кучларини Кримда ўта ҳолсизланиши ва Кавказдаги русларнинг муваффақиятлари харбий ҳаракатларни тўхтатилишга олиб келди. Томонларнинг музокаралари бошланди.

Париж сулҳи 1856 йил мартада имзоланди. Россия сезиларли территориал йўқотишларга учрамади, ундан фақат Бессабариянинг жанубий қисми тортиб олинди. Бироқ у Дунай князликлари ва Сербия устидан хомийлик уқуқини йўқотди. Россия учун энг оғири ва таҳқирлиси қора денгизни “нейтраллаш” ҳақидаги шарт бўлди.¹⁶ Россияга Қора денгизда харбий денгиз кучлари, харбий арсеналлар ва қалъаларга эга бўлиши таъқиқланди. Бу жанубий чегараларни хавфсизлигига сезиларли зарба берди. Россиянинг Болқон ва Яқин Шарқдаги роли йўққа чиқарилди.

Крим урушидаги мағлубият халқаро кучларнинг жойлашишига ва россиядаги ички вазиятга сезиларли таъсир кўрсатди. Уруш бир томондан уни заифлигини кўрсатди, бошқа томондан рус халқининг мардлиги ва букилмас руҳини кўрсатди, намоиш этди. Мағлубият Николайнинг ҳукмронлигига қайғули хотима келтирди, Россия жамоатчилигини уйғотди ва ҳукуматни давлатни ислохати билан шуғулланишига мажбур этди.

XIX асрнинг 20-йилларида Қора денгиз ва Азов денгизига туташган жанубий районлар мамлакат экономикасида алоҳида аҳамият қозонган эди. Дворянлар империясининг ҳукмрон доиралари бу территориянинг иқтисодий жиҳатдан гуллаб-яшнашидан ва ташқи хавфдан амин бўлишидан бевосита манфаатдор эдилар, чунки бу ерда дворянларнинг жуда катта мулклари бор

¹⁶ Ключевский В. Краткое пособие по русской истории. - М., 1991. –С.217-218.

эди. Бундан ташқари, Чап соҳил Украинадаги ва Марказий қора тупроқдаги эски помещчик ер эгалиги районлари ҳам иқтисодий жиҳатдан Қора денгизга тобора кўпроқ тортила борди, чунки бу жойларнинг ғалласи ва бошқа юклари Дон ва Шимолий Донецк дарёлари орқали шу денгиз портларига келиб тушар ва ундан четга чиқарилар эди.

Шу даврда Россияда капиталистик мануфактура ҳам кўзга кўринарли ютуқларга эришди. Бироқ капиталистик мануфактуранинг ривожланишини чеклаб турган нарса шу эдики, эски ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқарувчи кучлар характериға мувофиқ келмаганлиги сабабли саноат ишлаб чиқарган буюмларни сотиш учун ички бозор ғоят торлик қилар эди. Шунинг учун рус буржуазияси чекка мустамлака ўлкаларни ўзлаштиришдан ва шарқ мамлакатлари билан ташқи савдони кенгайтиришдан ҳам манфаатдор эди. Россия империясининг “шарқ масаласи”даги сиёсатининг иқтисодий негизи ана шу эди.

1821 йилда бошланиб кетган халқаро кризис кескинлиги пасаймади. Бунинг устига тахминан 1824 йилдан эътиборан бу кризис янги даврга кирди. Австрия ва Франкия дипломатиясининг васвасаси билан Миср подшоси грек кўзғолончиларининг қаршилигини бостиришда турк султониға ёрдам бериш учун Грекия қирғоқларига ўз кўшинини туширди. Кавказда турк агентларининг кўпоровчилик ишлари кучайди. Кавказ тоғликлари орасида муридизмни тарғиб қилиш авж олдирилди. Россия билан Эрон ўртасидаги муносабатлар ёмонлашди, бунга Техрондаги инглиз ваколатхонасининг таъсири бўлмасдан мумкин эмас эди, албатта. Шоҳ ҳукумати Гулистон трактати (шартномаси)ни қайтадан кўришни зўр бериб талаб этар ва Шимолий Озарбайжон ерларини даъво қилар эди.

Шундай қилиб, 1824 йилдан эътиборан Миср, Шарқий Анатолия ва, ниҳоят, Эрон кризис доирасига тортила бошлади. Бу ҳол Ўрта Шарқдаги вазиятни яна кескинлаштирди. Шарқ кризиси доирасининг шу тариқа кенгайиши Россиянинг халқаро аҳволини муқаррар суратда

мушкуллаштириб, уни янги сиёсий ва ҳарбий жанжаллар ҳавфи остига қўйиши табиий эди.

Халқаро жандарм бўлган Россия империясини Европадаги бошқа мамлакатларнинг реакцион ҳукмрон доиралари яхши кўрсалар-да, лекин Қора денгиз ва Каспий денгизи районида Россия мавқеининг кучайиши бу давлатларнинг шарқ бозорлари масаласидаги экспансионистлик интилишларига зид келар эди. Инглиз буржуазиясининг ўзи Ҳиндистон томонидан ҳам, Қора денгиз томонидан ҳам Ички Осиёга кириб боришга ҳаракат қилаётганлигидан, Россия империясининг бўғозлар устидан ўз контролини ўрнатишга ва Закавказьеда ўз мулкларини кенгайтиришга интилиши Россияни муқаррар суратда Англияга қарши қилиб қўяр эди. Россия империясининг Дунай дарёсининг денгизга қуядиган жойини эгаллаш ва Болқон ярим оролига ўз таъсирини ёйиш нияти Россиянинг Австрия билан муносабатини кескинлаштирар эди, чунки Австриянинг Дунай князликларини, Сербияни, Боснияни ва Туркия империясининг Болқондаги бошқа вилоятларини босиб олиш нияти бор эди. Россия империясининг Шарқдаги манфаатлари француз, буржуазиясининг агрессив планларига ҳам мутлақо зид бўлиб чиқди.

Россия империяси “шарқ масаласи”да босқинчилик мақсадларини кўзда тутар эди. Эрон ва Туркия феодаллари асоратга солган халқларнинг миллий озодлик курашидан Россия империяси ўз манфаатлари учун фойдаланишга ҳаракат қилиб келган бўлса ҳам, лекин халқларнинг миллий давлат бўлиб уюшиш ғояси унга мутлақо ёт эди. Объектив жиҳатдан олганда, Россиянинг сиёсати бу халқларни шоҳ ва султон ҳукмронлигидан озод қилишга ёрдам берар эди. Россия билан рақобат қилган Англиянинг ва бошқа ғарбий давлатларнинг ҳукуматлари эса, аксинча, Эрон ва Туркиянинг реакцион ҳукмрон тўдаларини қўллаб-қувватлар эдилар. Демак, бу давлатларнинг сиёсати Болқон ва Кавказ халқларини чет эл золимларининг истибдодидан қутултиришга тўсқинлик қилар эди.

Николай I тахтга ўтириш биланоқ “Муқаддас иттифок”қа ўзининг сўзсиз содиқ эканлигига чет эл монархларини ишонтиришга шошилди, аммо шу билан бирга у шарқ сиёсати соҳасидаги иккиланишларни йўқотиш ниятида эканлигини билдирди, бу эса ғарбий давлатларнинг ҳукуматларини ташвишга солиб қўйди. Англия ҳукумати Россияни Туркияга якка ўзи қарши чиқишдан тийишга уринди ва шу мақсад билан 1826 йил бошида Петербургга герцог Веллингтон бошлиқ фавқулодда миссия (вакиллик) юборди. Николай I Веллингтонни қувониб қабул қилди ва у таклиф қилган битимни тузишга розилик билдирди. 1826 йилнинг мартада бу битим имзоланди ва “Петербург протоколи” номи билан тарихга кирди.

Веллингтоннинг Петербургда имзолаган протоколи “шарқ масаласи”да Россиянинг якка чиқишидан амин қилмаслигига Лондонда жуда тез ишондилар. Шунинг учун инглиз дипломатияси 1826 йил кўкламидан эътиборан, Петербург протоколидаги шартларнинг амалга оширилишига ҳарна қилиб бўлса ҳам йўл қўймасликка, Россияни давлат манфаатларига тааллуқли бошқа масалалар билан банд қилиб қўйиб, унинг диққатини Дунай ва Қора денгиз проблемаларидан четга тортишга зўр бериб ҳаракат қилди. Бундай масалалардаи бири Россия билан Эрон ўртасидаги муносабат эди. Кавказдаги сиёсий ва стратегик вазият кўп жиҳатдан Россия-Эрон чегарасининг хавфсизлигига боғлиқ эди. Борди-ю, Россия билан Туркия ўртасида янги уруш чиқиб қолгундай бўлса, Кавказ территорияси ҳеч сўзсиз жанг майдонларидан бирига айланиши муқаррар эди. Инглиз дипломатлари, рус подшоси Эрон шоҳининг бетарафлигига ишонч ҳосил қилмай туриб, султонга қарши уруш бошламайди, деб ўйлар эдилар. Худди шунинг учун ҳам инглиз дипломатлари шоҳни Россияга қарши гиж-гижлаб, подшонинг қўл-оёғини боғлаб қўйишга қарор берган эдилар.

Эрон шоҳини Россияга қарши урушга солиш унча қийин иш эмас эди. Эроннинг феодал аристократияси Грузия ва Шимолий Озарбайжоннинг Россияга қўшиб олинishiдан норози бўлиб, 1813 йилги Гулистон трактатида

кўрсатилган чегарани тан олмади. Шу трактатга асосан чегарани аниқлаш (демаркация қилиш) юзасидан 1817 йилдаёқ бошланган музокара қарийб ўн йил давом этиб, ҳеч қандай натижа бермади. Шоҳнинг вакиллари рус кўшинларини Закавказье тупроғидан олиб чиқиб кетишни талаб қилдилар. Инглиз дипломатлари Эроннинг бу реваншистик талабларини қувватлаб, “Терек дарёсини табиий чегара қилиб ола бериш керак эди” дедилар.¹⁷

Эрондаги инглиз миссиясида жуда одам кўп эди. Унинг вакиллари шоҳ сарбозларига таълим берар, қалъалар қуришга раҳбарлик қилар, Эронга қурол-яроғ ва ўқ-дори келтирар эдилар. Инглиз миссияси шоҳнинг кўп министрларини пора бериб сотиб олган эди. У мусулмон руҳонийлари юқори табақасининг намояндаларидан ҳам совғани аямас эди.

Инглиз агентлари 14 декабрь кўзғолони ҳақидаги хабарни бузиб, Россияда ўлган император Александр I нинг укалари ўртасида ўзаро уруш бошланиб кетди, деган овозалар тарқатдилар. Улар қочоқ грузин князлари ва Озарбайжон хонларининг феодал-монархия миллатчилиги нуқтаи назаридан Россияга қарши гапирган ёлгон-яшиқ гапларидан атайин фойдаландилар. Қочоқ грузин князлари ва Озарбайжон хонлари Аракс қирғоғидан туриб бир ўқ узиш биланоқ Кавказнинг бутун аҳолиси гўё русларга қарши кўтарилади, деб ишонтирмоқчи бўлдилар. Бу ёлгон-яшиқ гаплар Россияга қарши реванш уруши бошлаш учун гўё жуда қулай вазият туғилганлигига шоҳ ва унинг аъёнларини ишонтириши лозим эди. Шоҳни қарз пуллар билан мўл-кўл таъминлаб турган инглиз Ост-Индия компаниясининг вакиллари, агар шоҳ Россия билан алоқасини узмаса, унга пул бермаймиз, деб дўқ урганликлари ҳақида маълумотлар бор.¹⁸

Албатта, ўз навбатида, рус Россия империясининг шоҳ кўл остидаги ерларни босиб олиш нияти ҳам йўқ эмас эди, лекин бу пайтда Эрон билан жанжаллашишдан подшога фойда йўқ ва ҳатто хавфли эди.

¹⁷ Головатенко А. История России: спорные проблемы. - М., 1993. – С.308,

¹⁸ Карпилов А.А. Курс истории России. - М., 1991. – С.218-219.

1826 йил ёзида Николай I ўзининг фавқулодда элчиси князь А. С. Меншиковни Эронга юборди ва унга Закавказьедаги баъзи территорияларни қурбон қилиб бўлса ҳам Россия-Эрон муносабатини йўлга солишни топширди. Лекин фурсат қўлдан берилган эди. Инглиз маслаҳатчилари, Меншиковнинг муроасага келиш ҳақидаги таклифлари Россиянинг заифлигини ва унинг Закавказьедаги ерларини сақлаб қолишга қурби етмаслигини кўрсатадиган янги далилдир, деб шоҳни ишонтирдилар. Меншиков Россияга қайтиб етмасданок, Фатҳали шоҳ уруш бошлашга қарор берди. Бу урушнинг реванш, босқинчилик уруши эканлигига ва бу вақтда шарқ масаласидаги кризиснинг кескинлашиб кетганлиги билан алоқадор эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ эди.

Уруш ҳаракатлари 1826 йилнинг июлида Эрон отлик отрядларининг Александрополь районида Россия тупроғига бостириб кириши билан бошланди. Лекин шоҳнинг асосий кучлари Қорабоғ орқали Закавказьега келиб кирди. Бу томонда шоҳнинг ўғли ва валиаҳди Аббос Мирза қўмондонлик қилган мунтазам ва номунтазам қўшинларнинг 33 мингтача аскарлари тўпланган эди. Ўз ҳузуридаги инглиз офицерларининг маслаҳатига амал қилиб, Аббос Мирза ўзининг галалари билан Кура водийсига чиқиб олмоқчи, Ганжани ишғол қилмоқчи ва, шундай қилиб, Грузияни Каспий денгизи орқали Россия билан боғлаб турган асосий алоқа йўлини кесиб қўймоқчи эди. Бундан ташқари, Эроннинг 25 минг кишилиқ отлик қўшини Толишдан Мўғон чўли орқали Озарбайжоннинг шимолий районларига ташланган эди. Отлик қўшин шу ердаги рус гарнизонларини қириб ташлаб, Доғистонга ёриб кириши лозим эди. Шу тариқа шоҳ саркардалари рус қўшинларини тор-мор қилиб ва уларни Закавказье тупроғидан суриб чиқариб, Грузия ҳамда Шимолий Озарбайжон халқлари устидан Эрон феодалларининг ҳукмдорлигини қайта тикламоқчи бўлган эдилар.

Закавказье тупроғига пиёда ва отлик аскарлардан жами 63 минг киши бостириб кирган эди, лекин шоҳ ўз қўшинининг сонини 180 минг кишига

етказмоқчи эди. Кавказдаги рус қўшинларининг бош қўмондони генерал А. П. Ермолов душманнинг хужумини қайтариш учун пиёда ва отлик аскарлардан 10 минг кишидан ортиғини қўя олмаган эди. У подшодан алоҳида Кавказ корпусини кучайтириш учун мадад аскар юборишни аллақачон илтимос қилган бўлса-да, подшо бу илтимосни оқибатсиз қолдириб келар эди. Шоҳ галаларининг Закавказье тупроғига бостириб кирганлиги тўғрисида кутилмагаи хабарни олгандан кейингина, Николай I бу ерга мадад кучлар юборди, аммо улар Тифлисга кеч куздагина етиб бориши мумкин эди.¹⁹

Аммо Закавказьедаги рус қўшинлари оз сонли бўлишига қарамай, босқинчиларга қаттиқ зарба берди. Қорабоғнинг қадимги Шуша қалъаси шоҳ қўшинларининг йўлини тўсди. Бу енгилмас қалъани атиги 1300 рус солдати мушофаа қилиб турур эди. Шуша мушофаачилари душманнинг асосий кучларини банд қилиб қўйиб, рус қўмондонлигига ўз кучларини тўплаб олишга фурсат бердилар. Аббос Мирза қўшинлари Шуша қалъасини айланиб ўтиб, Кура водийсига ёриб ўтди ва Ганжани босиб олдилар. Аммо сентябрда генерал В Г Мадатов қўмондонлигидаги рус қўшинлари Шамхор ёнидаги жангда Эрон қўшинларини мағлубиятга учратиб, Ганжа шаҳрини озод қилдилар, Аббос Мирзанинг шаҳарни яна қайтариб олишга уриниши унинг қўшинларининг тамомила мағлубияти билан тугади. Октябрда унинг қўшинининг қолган-қутганлари ҳам Аракс дарёсининг нариги томонига улоқтириб ташланди. Эрон феодалларининг инглиз дипломатияси қўллаб-қувватлаган реваншистик ниятлари ана шу тариқа барбод бўлди.

Рус ҳарбий санъатининг устунлигидан ташқари, бу пайтда Кавказ халқларининг Россияга хайрихоҳлиги катта роль ўйнаган эди. Англия ва Эроннинг маҳаллий феодал зодагонлари орасидаги агентлари қанчалик зўр берган бўлсалар ҳам, рус қўшинларининг орқа томонига зарар етказа олмадилар. Грузия ва Озарбайжоннинг халқ оммаси сотқин князь ва

¹⁹ Павленко Н.И. и др. История России. - М., 1992. – С.389-390.

хонларнинг, шунингдек, мутаассиб рухонийларнинг чақиригига қулоқ солмади. Ўз тақдирини Россия билан боғлаган Закавказье халқлари Эрон босқинчиларини душманларча қарши олди. Грузин ва арман кўнгилли дружиналари, Озарбайжоннинг отлиқ отрядлари жангларда актив қатнашиб, умумий душманга қарши рус кўшинлари сафида туриб жанг қилдилар. Ҳамма жойда маҳаллий аҳоли рус жангчиларига кўлидан келган ёрдамини берди.

1827 йил баҳорида рус кўшинлари Эривань томонида ҳужумга ўтдилар. Кузга келиб улар Шарқий Арманистон территориясининг ҳаммасини душмандан тозаладилар ва октябрда Эриванни озод қилдилар. Арман аҳолиси рус жангчиларини ажнабийларнинг қаттиқ жабр-зулмидан қутқазган халоскорлар, деб табриклади. Арман деҳқонлари кўлга қурол олиб, ихтиёрий равишда рус кўшинларига қўшилдилар. Кўпинча рус кўшинлари яқинлашиб келиши биланок арманлар кўлларига қурол олиб, ўз золимларига қарши чиқар ва уларнинг орқа томонида партизан урушини бошлаб юборар эдилар. Эривань қамал қилинган пайтда шаҳар атрофидаги аҳоли руслар лагерига келиб, рус солдатларининг қамал ишларига ёрдам берар эди. Қамал қилинган шаҳарда яшаган арманлар Эрон ҳарбий бошлиқларининг амрларини бажармас ва кўзғолон бошлаш билан кўрқитиб, шаҳарни топширишни талаб қилар эдилар. Арманлар оқ рўмолни ҳилпиратиб, рус кўшинларига Эривань дарвозаларини биринчи бўлиб очиб берган эдилар.

Арман халқи рус халқининг ёрдамига ишониб, шоҳларнинг ҳукмронлигидан озод бўлишни асрлар бўйи орзу қилиб келар эди. Арман халқининг бу орзуси амалга ошди. Гарчи Шарқий Арманистон рус Россия империяси зулми остига тушиб қолгаи бўлса-да, унинг Россияга қўшиб олиниши арманлар учун объектив суратда прогрессив аҳамиятга эга бўлди.

1827 йилнинг октябрида русларнинг илғор отряди Аракс дарёсини кечиб ўтиб, Жанубий Озарбайжон тупроғига кирди ва Табризни ишғол қилди. Арманистондаги сингари бу ерда ҳам маҳаллий аҳоли ўз золимлари

бўлган Эрон феодалларининг мағлубиятидан хурсанд бўлиб, рус қўшинларини қувонч билан кутиб олди. Озарбайжонликлар шоҳ сарбозларини қуролсизлантириб, унинг ноибларини ҳайдаб чиқаришга шошилар эдилар.

Қожорлар империясининг емириб ташланиши ва Жанубий Озарбайжоннинг Россияга қўшиб олиниши, албатта, инглиз дипломатлариининг ўйлаган ниятларига мутлақо зид эди. Шунинг учун ҳам улар бундан бир йил бурун ўзлари зўр бериб ёққан уруш оловини тезлик билан ўчириш ҳаракатига тушдилар. Инглиз миссиясининг вакиллари Табризга келиб, рус қўмондонлигига шоҳ ҳукумати билан музокара бошлаш учун воситачи бўлиб хизмат қилишга тайёр эканликларини билдирдилар. Рус қўмондонлиги уруш ҳаракатларини тўхтатди, лекин инглиз вакилларининг воситачилигини рад қилиб, Аббос Мирза билан бевосита музокара бошлади.

Сулҳ конференциясида рус делегациясига А. С. Грибоедов бошчилик қилди. Аббос Мирзага сулҳ шартномасини имзолашга шошилмаслик фикрини уқтирган инглиз дипломатларининг таъсирини енгил учун А. С. Грибоедовга анчагина меҳнат сарф қилишга тўғри келди. Ниҳоят, Аббос Мирза таклиф қилинган шартлар асосида сулҳ шартномасини имзолашга рози бўлса ҳам, лекин Фатҳали шоҳ бу битимни тасдиқлашдан бош тортди.

Шундан кейин рус қўмондонлиги музокарани тўхтатиб, уруш ҳаракатларини яна бошлаб юборди. Рус қўшинлари тўғридан-тўғри Техронга қараб юрдилар. Бу ҳол шоҳни анча муомаласоз қилиб қўйди. У Аббос Мирзани сулҳ шартномасини имзолашга вакил қилди.

А. С. Грибоедов тузган сулҳ шартномаси (трактати) 1828 йилнинг 10 феввалида Туркманчай қишлоғида имзоланди. Шоҳ Шимолий Озарбайжонга ҳеч қандай даъво қилмайдиган бўлди, Эривань ва Нахчивон хонликларини Россияга топширди. Бундан ташқари, у Каспий денгизида савдо кемаларининг бемалол қатнов принципини ва бунда Россиянинггина ҳарбий флот сақлаш фавқулодда ҳукуқини таъкидлади. Ниҳоят, шоҳ ҳукумати

кумуш билан 20 млн. сўм товон тўлаш мажбуриятини ўз устига олди,²⁰

Шундай қилиб, Туркманчай сулҳи Россия империясининг Кавказдаги стратегик ва сиёсий позицияларини мустаҳкамлади ҳамда Каспий денгизи районида русларнинг савдо-сотиқ ишларини ривожлантиришини таъминлаб берди. Айни замонда бу сулҳ Британиянинг Ўрта Шарқдаги мустамлакачилик экспансиясини чегаралаб, инглиз капиталининг босқинчилик интилишларига зарба етказди.

Туркманчай сулҳининг тарихий аҳамияти шундан иборат эдики, бу сулҳ Шимолий Озарбайжоннинг Россия составига киритилишини узил-кесил мустаҳкамлаб берди ва Шарқий Арманистоннинг Россияга қўшиб олинишини таъмин этди.

Кавказда уруш ҳаракатлари муваффақиятлироқ давом этар эди. Алоҳида Кавказ корпусининг кўшинларига аракчеевчилик касри камроқ урган эди ва улар маънавий-жанговарлик сифати жиҳатидан анча юқори турар эди. Бу кўшинларнинг команда состави орасида Кавказга сургун қилинган ва ўша даврдаги рус офицерларининг гули ҳисобланган декабристлар кўп эди. Кўшинга раҳбарлик қилишнинг чинакам усталари бўлган бу офицерлар рус ҳарбий маҳоратининг прогрессив традицияларига амал қилар, уруш давомида бу традицияларни ривожлантирар ва бойитар эдилар. Декабристлар орасидан чикқан И. Г. Бурқов, В. Д. Вальховский, М. И. Пушчин ва бошқа офицерлар Кавказ корпусидаги кўшинларнинг жангларда муваффақият қозонишига кўп жиҳатдан ёрдам кўрсатдилар. Аммо расмий доираларда бу муваффақиятларни подшо арзандасп, лаёқатсиз ва кўрқоқ Паскевичнинг муваффақиятлари қилиб кўрсатишга уринар эдилар. Ермолов декабристлар билан алоқа қилган деган гумон билан истеъфога чиқарилиб, ўрнига Кавказ кўшинларининг бош кўмондони қилиб Паскевич тайинланган эди.

Паскевич туркларнинг 50 минг кишилиқ кўшинига пиёда ва отлиқлар

²⁰ Павленко Н.И. и др. История России. - М., 1992. – С.458.

бўлиб ҳаммаси 25 минг рус аскарини қарши қўйган бўлишига қарамай, урушнинг дастлабки пайтларидан бошлаб Кавказ фронтида жанговарлик ташаббуси рус қўшинлари қўлида бўлиб келди. Рус қўшинлари икки ой ичида Карс, Ахалкалаки, Ахалцихе қалъаларини штурм билан қўлга киритиб, туркларнинг Кавказ чегарасида узоқ муддатга мўлжалланган бутун мудофаа системасини яксон қилиб ташладилар. Улар Ахалцихе остоналарида душман дала қўшинларининг асосий группировкасини тор-мор келтириб, Арман тоғлиги ва Кичик Кавказнинг кенг районларини душмандан тозаладилар. Бундан ташқари, рус қўшинларининг айрим отрядлари денгиз бўйидаги Анапа ва Поти қалъаларини олдилар.²¹

Россия билан рақобат қилган давлатларнинг сиёсий арбоблари Дунайнинг нариги томонида Витгенштейн армиясининг муваффақиятсизликларига қувондилар, бироқ Рус қўшинларининг Дунай князликларида ва Болгарияда туриши, айниқса уларнинг Закавказьеда эришган муваффақиятлари Лондонда ва Венада ташвиш туғдирди. “Муқаддас иттифок” катнашчиларининг ўтмишдаги бирлигидан асар ҳам қолмади деса бўлади.

Аммо Кавказдаги рус корпусининг қўшинлари душманнинг қўлдан берган қалъаларни қайтариб олиш йўлидаги уринишига зарба берди ва душман қўшинларини Ахалцихе деворлари ёнида тор-мор келтирди. Туркларнинг яна мағлубиятга учраганлиги Фатҳали шоҳни ҳушига келтирди. У Туркманчай трактати (шартномаси) ни бузишга ва Россияга қарши урушни яна бошлаб юборишга ботинолмади, Техрондаги фожиа ҳақида эса расмий равишда кечирим сўради.

1829 йилнинг ёзида Кавказ корпуси қўшинлари душманнинг сон жиҳатидан устун турган кучларини тор-мор келтириб, Арзирумни эгаллади ва кейинчалик яна илгари силжиб, Трапезуид остоналарига чиқди. 1829 йилги урушларда озарбайжонликларнинг тўрт отлик полки, арманларнинг

²¹ Ключевский В. Краткое пособие по русской истории. - М., 1991. – С.380.

иккита пиёда аскарлар батальони, арман ва грузин кўнгиллиларининг бир неча алоҳида отрядлари қатнашди. Умумий душманга қарши курашда рус халқининг Закавказье халқлари билан жанговар ҳамкорлиги мустаҳкамланди. Маҳаллий аҳоли ҳамма жойда рус кўшинларига кўлидан келганича ёрдам кўрсатиб, уларнинг илгари силжишига кўмаклашди.

Султон Туркияси тамомила мағлубиятга учради. Рус армиясининг илғор отрядлари Константинополдан 60 километр масофада турар эдилар. 1829 йилнинг 2 сентябрида Адрианополда Россия билан Туркия ўртасида сулҳ шартномаси имзоланди. Россия кўлига ўтган территория кўп эмас эди. Унга Дунай дарёсининг этак қисмидаги ороллар, Кавказнинг (Ботумдан ташқари) Қора денгиз соҳили ва Ахалцихе области ўтди. Султон Туркиясига қарашли сувларнинг ҳаммасида, шу жумладан, Қора денгиз бўғозларида ҳам, Россия савдо кемаларининг бемалол юришини, шунингдек Туркия империяси тупроғида рус савдогарларининг эркин савдо қилишини таъкидлади. Туркия ҳукумати Дунай князликларига ва Сербияга автономия бериш тўғрисида Аккерман конвенциясида кўрсатилган шартларнинг ҳаммасини бажариш, шунингдек Грецияга эса давлат мустақиллиги бериш мажбуриятларини ўз устига олди.

Россия билан Туркиянинг Кавказдаги янги чегарасини белгилаб берган Адрианополь сулҳ шартномаси Грузиянинг ташқи хавфсизлигини таъмин этди, Шарқий Арманистоннинг Россияга кўшиб олинишини мустаҳкамлади ва Кавказнинг Қора денгиз соҳилида Туркия экспансиясига, шунингдек туркларнинг бу ерда авж олдирган кулфурушлигига хотима берди. Қора денгиз портлари орқали Россия билан иқтисодий алоқаларнинг кенгайтирилиши Закавказьеда капиталистик муносабатларнинг ривожланишига ёрдам берди. Грузин ерларининг қайта бирлаштирилиши грузин буржуа миллатининг таркиб топиш процессини тезлаштирди, Шарқий Арманистоннинг озод қилиниши арман миллатининг таркиб топишига ёрдам берди.

Инглиз буржуазияси Яқин Шарқда ва айниқса Қора денгиз районида Россиянинг таъсирини бўшаштиришга ҳаракат қилиб, Кавказни вақти билан ўз мустамлакачилик экспансияси доирасига киритиб олиш ниятида Кавказнинг Россияга узил-кесил қўшиб олинishiга ҳалақит беришга уринар эди. Инглиз агентлари Туркиянинг ҳукмрон доираларида реваншистик кайфиятини қизитиш билан бир вақтда, Кавказдаги тоғликлар орасида кўпоровчилик ишлари олиб борар эдилар. Константинополдаги инглиз элчихонасининг секретари Д. Уркарт махфий равишда бир неча марта Ғарбий Кавказга келиб кетган эди. Уркартнинг жияни ва Британия армиясининг офицери Стюарт, шунингдек Уркартнинг энг яқин ходимларидан Лонгворт черкаслар орасида узоқ вақт турган эдилар. Контрабанда йўли билан черкасларга мол олиб келган Жемс Белль деган бир кимса ўзини инглиз королининг элчиси қилиб танитган эди. У Лондондаги оддий газетанинг эски сонларидан бир нусхасини саводсиз тоғликларга королнинг манифести деб кўрсатиб юрган эди.

Инглиз эмиссарлари тоғликларни қурол-яроғ ва ўқ-дори билан таъмин этиб, уларни русларнинг чегара истеҳкомларига ва казак станицаларига ҳужум қилишга ундар эдилар. 1836 йилда рус соқчи кемалари Қора денгизнинг Кавказ қирғоқларида инглизларнинг ҳарбий материаллар ортган “Виксен” деган шхуна (унча катта бўлмаган елканли кема) сани ушлаб олганларидаи кейин, Англиянинг ташқи ишлар министри Пальмерстон бу жанжалдан Кавказнинг Қора денгиз соҳилларига эгалик қилиш ҳуқуқидан Россияни воз кечишга мажбур этиш учун фойдаланиб қолмоқчи бўлди.

Инглиз агентлари тоғликларнинг феодад аристократияси билан алоқа боғлаб, Англия протекторати остида кўғирчоқ “черкас ҳукумати” тузмоқчи бўлдилар. Улар уялмасдан ўзаро: “Черкаслар бизнинг манфаатимиз учун курашмоқдалар” деб гапирар эдилар.²²

Рус қўмондонлиги инглиз-турк агентурасининг Россияга қарши

²² Карпилов А.А. Курс истории России. - М., 1991. – С.256.

душманлик ҳаракатлари ва ҳарбий контрабанда билан курашиш мақсадида Анападан то Сухумгача “Қора денгиз қирғоқ линияси”ни ташкил этган 17 та соҳил форти (истехкоми) курди. Бу фортлар инглиз-турк диверсантларининг кўпоровчилик ишларини қийинлаштириб қўйишнигина эмас, балки турк кулфурушларига “жонли мол” етказиб турадиган маҳаллий тоғлик зодагонларнинг манфаатларига ҳам ҳалал келтирар эди. 1840 йилнинг баҳорида инглиз эмиссарлари Кавказ соҳилидаги рус фортларига тоғликларнинг ҳужумини уюштирдилар. Натижада бу форт (истехком) лардан бир нечтаси емириб ташланди. Бу истехкомлардан бирини мудофаа қилиш вақтида солдат Архип Осипов фидокорона қаҳрамонлик кўрсатган эди. Форт гарнизони тамомила қириб ташланганидан кейин, Осипов кўлидаги машғал билан ўқ-дори сақландиган омборга ўзини ташлади ва душман босиб олган истехком портлади. Ҳозирги вақтда бу жойда (Краснодар ўлкасининг Геленжик районида) қаҳрамон номи билан юритиладиган Архипо-Осиповка қишлоғи бор.

Россия империясининг 60-70-йиллардаги ташқи сиёсати фақат Россия помещикларининг эмас, балки Россия буржуазиясининг ҳам манфаатларини ифодаларди, чунки дворян-помещик давлати тез ривожланиб бораётган капитализм шароитига мосланмоқда эди. Крепостниклик қолдиқлари туфайли анча секин ривожланаётган ички бозорнинг торлик қилишининг ҳиссасини чиқариш учун ташқи бозорларни кўлга киритиш зарур бўлиб қолди. Ташқи бозор шунинг учун зарурки, капиталистик ишлаб чиқариш - авваллари мавжуд бўлган ва жамоа, вотчина, қабила, бир территориал округ ёки бир давлат доирасидан нари чиқмайдиган ҳамма эски усулдаги ишлаб чиқаришларга қарама-қарши ўлароқ - ҳамиша чексиз кенгайишга ҳаракат қилади ва бу капиталистик ишлаб чиқаришга хос бир хусусиятдир.

Россиядаги капитализмнинг кенгайишга зўр бериб интилиши мамлакатнинг чекка ўлкаларида айниқса яққол кўринди ва бу чекка

Ўлкаларнинг мустамлакага айлантирилиши рус тарихининг реформадан кейинги, капиталистик даврида жуда кучли суратда авж олди. Россия Европа қисмининг жануби ва жануби-шарқи, Кавказ, Ўрта Осиё, Сибирь рус капитализми учун худди мустамлакалар бўлиб хизмат қилди ва унинг ғоят чуқурлашиб боришигина эмас, балки кенгайиб боришини ҳам таъмин этдилар.

Ўрта Осиё босиб олинисидан анча илгари Кавказ тамоман босиб олинган эди. Тоғликлар рус қўшинларига қарши қуролли курашни тўхтатиб, Россия қўли остига ўта бошлаган эдилар. Шомил 1859 йилда асир қилинган эди. Аммо Шомилнинг ҳаммаслақдоши бўлмиш Мухаммад Аминга Туркия ва Англия агентлари биргалашиб ёрдам бериб турган Ғарбий Кавказда уруш 1864 йилгача давом этди. Подшо ҳукумати Кавказни Ғарбий Кавказнинг тоғли жанговар қабилаларидан хавфсизлантиришга интилиб, уларни зўрлик билан Кубанга кўчира бошлади. Бироқ тоғликлар жамиятининг феодал юқори табақаси тарғибот ва ташвиқот билан тоғликларни йўлдан қайтариши натижасида тоғликлар ўз “диндошлари” бўлган Туркияга оммавий равишда кўчиб кета бошладилар. Ғарбий Кавказнинг 400 мингдан ортиқ туб жойли аҳолиси бегона мамлакатга кўчиб кетди. Туркия амалдорлари эса кўчиб борганларга ҳеч қандай ёрдам бермади. Тоғликларнинг кўпчилиги мусофирликда оч-яланғоч қолиб ва турли касалликларга дучор бўлиб ўлиб кетдилар. Тоғликларнинг бир қисми яна ўз юртига - Кавказга қайтиб келди. Ғарбий Кавказ узоқ вақт одамсиз хувиллаб қолди. Подшо ҳукумати тоғликлар ташлаб кетган ерларга Россиядан кўчириб келинган кишиларни жойлаштира бошлади.

Кавказ ҳам, Ўрта Осиё сингари, империянинг “чекка” мустамлака ўлкаси сифатида Россиянинг капиталистик системасига қўшилди. У рус саноати учун хом ашё манбаи ва шу саноатнинг маҳсулоти сотиладиган база бўлиб қолди. Кавказда темир йўл тармоқлари ривожлана бошлади: 1871 йилда Тифлистан Потигача, 1878 йилда - империя составига эндиgina босиб

олинган Батумигача, 1875 йилда эса Ростов-Дондан Владикавказгача темир йўл қурилди. Маҳаллий саноат, гарчи секин бўлса ҳам, йил сайин ривожлана бошлади. Бокуда нефть қазиб чиқариш тез кўпайди. Ишчилар синфи вужудга кела бошлади.

Россия империясининг Кавказ халқларини миллий-колониал зулмга гирифтор қилганлигини айтиш билан бирга шуни таъкидлаб ўтмоғимиз керакки, Кавказ халқларининг рус халқи билан – Кавказда яшаб ва ишлаб турган рус ишчилари билан, рус зиёлиларининг Кавказга ихтиёрий ёки ғайри ихтиёрий суратда бориб қолган илғор намояндалари билан, Россия империясининг турли ерларидаги деҳқонларнинг Кавказга кўчиб борган меҳнаткаш табақалари билан яқин алоқада бўлиши ижобий натижалар ҳам берди.

3. КАВКАЗ ХАЛҚЛАРИ ОЛИБ БОРГАН МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК КУРАШИ

XVI асрнинг ўрталаридан бошланган тоғлик ҳудудларни колонизация қилиш жараёни Кавказ урушлари даврига келиб сезиларли даражада кенгайди. Тортиб ёки босиб олинган жойларда йирик ҳарбий иншоотлар, йўллар, бинолар ва қалъаларни қуриш ишлари олиб борилдики, улар келгусида, Шимолий Кавказни янада ички ҳудудларига кириб бориш учун таянч нуқталари бўлиб хизмат қилиши керак эди, ва шундай бўлди ҳам. 1820 йилларнинг охирига келганда, Доғистон ва Чеченистонда диний тарғибот ва ташвиқот ишлари натижасида “ғайридан”ларга қарши “ғазовот уруши” номи остида тоғлик халқларнинг ҳаракати вужудга кела бошлади. Мустамлакачиларга қарши кўтарилган қаршилик ҳаракати маҳаллий феодалларнинг зулмига ҳам қарши қаратилган эди, яъни икки зулмга қарши озодлик ҳаракати кенгая бошлади. “Мусулмонлар эркин инсонлар бўлиши керак”, - деб мусулмонларнинг диний раҳбари шайх Муҳаммад ал-Яроғий хитоб қилган эди.²³ Кавказ халқларининг мустақиллик учун олиб борган кураши асосан уч имом раҳбарлиги остида ва уч даврга бўлинган ҳолда олиб борилди.

1829-1839 йилларда давомида бўлган биричи даврнинг ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, бу даврда тарқоқ ҳолатда мавжуд тузумдан норизо бўлиб тарқоқ ҳолатда ҳаракат қилаётган тоғликлар жамланиб, маълум бир маънода бирлаштирилиб, ягона қаршилик кўрсатиш ҳаракати ташкил қилинди. Бу ҳаракатга имомлар: Ғози Муҳаммад 1828-1832 йиллар, Ғамзат 1832-1834 йиллар ва Шомил 1834-1859 йиллар раҳбарлик қилдилар. Ғози Муҳаммад ва Ғамзатнинг имомлик қилган даврида “князлар ва дворянларга қарши” кураш шаклида бўлди.²⁴ Шу билан бирга, тоғлик халқларни

²³ Казнев Ш., Имам Шамиль. - М., 2001. – С.58.

²⁴ Дегоев В., Имам Шамиль: пророк, властитель, воин, - М., 2001.- С.25.

бирлаштириш ва келажакда шариат асосида иш олиб боруувчи диний давлат – имомат тузиш ишлари ҳам олиб борилди.

1834 йилда Доғистон имоми этиб Шомил (1797-1871 йиллар) сайланади. У Гимри қишлоғида туғилган бўлиб, ўзидан олдингилар олиб борган ишларни анча кенгайтириб юборишга муваффақ бўлди. Айнан Шомил даврига келганда, дунёдаги энг йирик мустамлакачи империялардан бири бўлган давлатга қарши Шимолий Кавказ халқларининг 25 йиллик қаршилик кўрсатиш ва мустақиллик учун кураши авж олдирилди.

Қаршилик кўрсатиш ҳаракатини кучайтириш мақсадида Шомил қишлоқларга бориб, у ерларда бу ҳаракатда натижага эришиш учун биргаликда ҳаракат қилишлари кераклигини тушинтириб борар эди. Қойсубулиндаги Ашильта қишлоғида ўзининг қароргоғини ташкил қилди ва бу билан аварлар жамоатида ўзининг таянч кучларини бирлаштиришни мақсад қилиб олди. Ҳар бир қишлоқда ўзининг издошларини бирлаштириб, улар ёрдамида ҳарбий ҳаракатлар олиб боришга қодир тузилмалар тузишга ҳамда уларни қурол-яроғ ва озиқ-овқат билан таъминлашга ҳаракат қилди. Россия империяси Шомилни бу йўлдан қайтаришга бир неча бор уриниб кўрди. Имом ҳам ўз навбатида сулҳ тузишга тайёрлигини билдирар эди. Шарт эса битта эди, холос: Шимолий Кавказ халқларига тенг ҳуқуқлик асосида муомила қилиш, уларнинг ички ишларига эса аралашмаслик керак эди. Россиянинг капитуляция ҳақидаги таклифини Шомил қатъийлик билан рад этарди.

Шомилнинг Доғистондаги таъсир доираси кенайиб борар эди. Авар ва Мехтулин ерларини бошқариб турган Ахмадхон 1836 йил 19 декабрда Алоҳида Кавказ корпуси генерали Г.Розенга шундай мактуб ёзганди: “Аврага яқин жойлашган барча қишлоқлар Шомилга қўшилди ва унга бўйсунмоқдалар...”. Ҳудди шунда ҳолатни Чеченистонда ҳам кузатиш мумкин эди. Етилиб келаётган кўзғолонни олдини олиш мақсадида бўйин эгмаган қишлоқларни бўйсундириш, озиқ-овқат заҳираларини йўқ қилиш,

чорва хайвонларини тортиб олиш ва янги йўللарни қуриш учун бир неча марта экспедициялар уюштирилди.

Доғистонда Россия ҳарбий қўшини билан Шомил тарафдорлари ўртасида бир неча марта қуроли тўқнашувлар бўлиб турди. 1837 йил июнда генерал К.Фези отряди Унцукуль, Ашильта қишлоқлари ва Ахульго қалъасини эгаллаб олиб, сўнгра қўшини билан Шомил ўз лашкари билан жойлашган Телетль қишлоғини ўраб олди. Ҳар икки томоннинг хордан толганлигини инобатга олган ҳолда, ўзаро келишувга келинди. Бу келишув подшо Николай I томонидан танқид қилинди ва бош кўтарга тоғликларнинг, айниқса, Шомилнинг маънавий ғалабаси деб эътироф қилинди. 1837 йилнинг ёз-куз ойларида Кавказга уюштирадиган сафари даврида император шахсан имом қўли билан бош кўтарган тоғликларнинг бўйин эгишини ва таслим бўлишини қабул қилишни исташини маълум қилди. Шу мақсадда Шомил ва генерал К.Клюгенау ўртасида ўзаро учрушув бўлиб, унда имомга ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиб таслим бўлиш таклифи берилди. Имом эса бу таклифни қатъийлик билан рад қилди.

1837 йил 30 ноябрда Кавказ корпус қўмондони этиб генерал Е.Головин тайинланди. Телетлда тинчлик сулҳи эмас, балки шунчаки келишув тузилганлигини яхши тушунган Шомил курашни давом эттиришга тайёргарлик кўрар эди. У Ахульго тоғига ўрнашиб олиб, у ердаги истехкомни мустаҳкамларди. 1839 йил баҳорида генерал П.Граббе қўмондонлигида ҳарбий қўшин ташкиллиштирилади ва у Ахульго томон ҳаракат қилади. Ўз навбатида, Шомил ҳам рус қўшинини Доғистон ичкарасига киритмаслик мақсадида Аргвани қишлоғига келиб, у ерда русларга қаршилик кўрсатмоқчи бўлади.

Аргвани қишлоғидаги жанг ҳаракатлари тўхтовсиз 36 соат давом этади. Жуда кўп талофатлар ва тинимсиз ҳаракат натижасида қишлоқ руслар томонидан эгалланади. Худди шу вақтдан бошлаб тоғликларнинг ўзларини қахрамонона ҳимоя қилиш даври, рус армиясининг эса, штурм ва артиллерия

воситасидаги ҳужум даври бошланиб, ҳар икки томон кўплаб талофатлар кўра бошлайдилар.

“Қуршовда қолганларнинг ҳолати анча мушкул эди. Руслар Ахульгони танмасдан бомбардимон қиларди. Миноралар бузилган, деворлар йиқитилган, уй-жойлар кулга айланганди. Ҳимоячиларнинг аксарият кўпчилиги сафдан чиққади, озчилик эса – қасос иштиёқидагилари оч-наҳор, ухламасдан, ҳарбий ҳаракат олиб борардилар”, - деб ёзади Шомилнинг котиби Муҳаммад-Тохир ал-Қорахий.²⁵

Келгусидаги штурмни олидини олиш мақсадида, Шомил генерал П.Граббе шартини бажаришга мажбур бўлади – ўзининг катта ўғли Жамаладдинни гаровга беради. Шомил, руслар фарзандини қўлга киритгандан кейин Ахульго қишлоғини қамал қилишни тўхтатади ва шу билан қамалдагиларни қутқариб оламан, деб тушунган бўлиши мумкин. Аммо, П.Граббе штурмни тўхтатмади ва, натижада қишлоқ руслар томонидан эгаллаб олинди. Ахульго қамали вақтида Шомилнинг хотини Жавгарат, кичик ёўдаги ўғли Саид, тоғаси Бортихон, опаси Фатиматлар ҳалок бўладилар. 1839 йил 23 август кечаси Шомил ўз оиласи ва яқинлари билан қамални ёриб ўтишга муваффақ бўлади. У ўзи билан бирга ярадор ўғли Ғози Муҳаммадни ҳам бирга олиб кетади. Қочоқлар дарёни кечиб ўтишиб, Чеченистон томон йўл оладилар. Ахульгони изабт қилинганлиги ҳақидаги рапортни олган Николай I шундай деган эди: “Жуда яхши, аммо афсуски, Шомил кетиб қолибди ва у яна янги қилиқлар қилади деб хавотирдаман. Кейин нима бўлади, кўрамиз?”. Подшонинг хавотирга тушиши бежиз эмасди. Бир йил ўтар-ўтмас, Шомил кўп минг кишилик хал армияси билан дин учун, озодлик ва мустақиллик учун курашни яна бошлаб юборди.

Шу тариқа, 1839 йилга келиб, тоғликларнинг ва русларнинг Ахульгодаги йирик жанги натижасида Кавказдаги қаршилик курашининг биринчи даври тугайди.

²⁵ Дегоев В., Имам Шамиль: пророк, властитель, воин, - М., 2001.- С.48-49.

1840-1852 йиллардаги иккинчи даврни, тарихчилар “Шомилнинг шонли даври” деб атайдилар. 1840 йил 8 март куни Хьалхар-Мартан қишлоғида Шомил Чеченистон имоми деб эълон қилинади. Имомга Тошу Хожи, Шуайб Мулла, Ахверди Магома ва бошқа чечен етакчилари яқиндан ёрдам берадилар. 1840 йиллар Шомилга йирик ютуқлар олиб келади, у янги мадад кучлари натижасида Доғистондаги эркин жамоатлар ва Чеченистондаги кучларни ўз қўл остида бирлаштиришга эришади. Саркардалиқ талантига эга бўлганлиги сабабли, ўзига содиқ ноиблар таркибида ишончли бошқарув тизимини яратишга муваффақ бўлди. 1841 йил июнда Алоҳида Кавказ корпуси қўмондони генерал Е.Головин Ҳарбий министр А.Чернишевга хат ёзади: “Аниқ таъкидлай оламанки, Кавказда Шомилдек қайтмас ва хавфли душманга эга бўлмаганмиз. Шароитдан келиб чиққан ҳолда, исломнинг илк давридаги Муҳаммаднинг қиличи Оламнинг учдан бирини эгаллаганидек, унинг ҳокимияти ҳам юксак маънавий-ҳарбий кучга эгадир”.²⁶

Ичкериядаги Дарго қишлоғи бошида имомнинг қароргоҳи, кейичалик эса, имоматнинг пойтахти бўлиб қолди. Озодлик учун курашни қайтадан янги кўтарилишини олдиндан кўра билган Шомил ўз тарафдорларини теварак-атрофга юбориб, уларни ҳам қўзғолонга жал эта бошлади. Ҳозирча жанглар Чеченистонда бўлиб турган вақтда, Шомилнинг ўзи Доғистондаги ҳарбий ҳаракатларга етакчилик қилар эди. 1840 йилларнинг бошига келганда у бутун Авария устидан ҳукмронлик қила бошлади, Ғози Кумух, Акушу, Ахти, Табасаранга юришларни амалга оширди, кўплаб қалъаларни эгаллаб, бутун Шимоли-Ғарбий Кавказда юқори мавқени қўлга киритди. Қўзғолончиларнинг яқдиллик билан олиб борган ҳаракатлари натижасида рус қўшинлари Доғистон ва Чеченистонда сезиларли даражада йўқотишлар қилдилар.

Тоғликларининг давлати — имомат тарихий реалликни қўлга киритди,

²⁶ Казнев Ш., Имам Шамиль. - М., 2001. – С.99-100.

у давлатчиликнинг барча атрибутларига эга бўлиб, нафақат Кавказ, балки ташқарида ҳам тан олина бошлади. Шомилнинг ишончли ноиблари ва диний уламолардан 1841 йилда ташкил топган Девонхона имоматнинг юқори мавқега эга бўлган ҳукумат идораси бўлиб хизмат қилди. Унинг функциясига бошқарувнинг умумий масалалари, ҳарбий ташкилотлар, хўжалик ишлари, суд ишлари устидан назорат кирарди. Имоматдаги қонунчилик шариат асосида олиб борилган. Ҳуқуқий масаларнинг ечими ва давлат идораларининг иш юритилиши “Низом”га асосан ҳал қилинган. Бу ҳуқуқий кодекс давлат бошқарувидаги раҳбарлар учун дастур бўлиб, унга кўра давлатнинг хавфсизлиги ва халқнинг фаровонлиги йўлида ҳаракат қилганлар. Имомат территорияси туманларга бўлиниб, уларнинг ҳар бирида Ноиблар бошчилик қилар эди. Ноиблик юқори мавқедаги жамоат ва ҳарбий бошқарув бўлиб, у ўз навбатида вилоят раҳбари бўлган мудирга бўйсунган ҳолда фаолият олиб борилган.

Имоматда давлат идораларини молиявий ҳамда озиқ-овқат билан таъминлаш ва Россия империяси билан уруш олиб бориш мақсадида солиқ тизими ҳам ташкил этилган.

Шариат Ғазначилигининг даромад манбалари бўлиб, улар орасида закот - йиллик ҳосил ва чорвадан фоиз йиғиб олинади, шунингдек, нақд пул даромади ҳам бор эди.

Имомлик давлат тизими, одатда Доғистон ва Чеченистон ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлар билан мувофиқ келиб, халқ манфаатларини кўзлаб амалга оширилаётган ижтимоий сиёсат анти-феодал кайфият аксарият инсонларнинг миллий ниятларига жавоб берар эди. Имомлик ташкил этилиши тоғликларнинг энг юқори ютуқларидан бири бўлди. Бу ҳарбий турдаги давлат эди. Ҳар бир вояга этган эркак ҳарбий хизматни лаёқатли деб топилди ва қўлида тайёр қуролда бўлиши керак эди.

Хал лашкарининг умумий аҳолиси 30-40 мингга етар эди. Ўз етакчилари бўлган 50, 100 ва 500 кишилик гуруҳларга бўлинади.

Имомлик ҳарбий қисмларда орасида рус терма жамоаси ҳам бўлиб, улар қочоқ аскар ва урушнинг собиқ маҳбусларидин ташкил топган эди. Халқ армиясининг асоси Шомил ва унинг наибларида доимий хизматда бўлган мунтазам қўшин бирликлари “муртазеки”дан иборат эди.²⁷ Муртазекийлар қуйидагича танланган: ҳар 10 уй ёки оила аъзолари бир отлиқ жангчини доимий таъминлаб турганлар, кимни таъминлашни эса қишлоқ жамоати ҳал қилган.

Шомил армиясида ҳарбий унвонлар жорий этилди. Яхши хизмат қилган аскар ва қўмондонларга мукофот: шарафли қурол, кўкрак нишони ва нафақалар берилди. Порох, ядролар, ва кейинчалик пушка қуроли ишлаб чиқариш ташкил этилган. Буларнинг барчаси тоғликларнинг катта жанговар кучини орттириб, ва Шомил мудофаадан тобора ҳужумга боришга ҳам имконият яратиб бера бошлади.

Шомил тоғликлар армиясида интизом ва тартибни мустаҳкамлаш учун ҳаракат қилди. НоибАҳвердилавага Имом туриб буюради: “Қачон кофирларни мағлубиятга учратсангиз, на аёллар ва на болаларни ўлдирманг; ҳайвонларни кесиб йўқ қилманг, дарахтлар кесиб йўқ қилманг (улар озиқ-овқат учун сизга зарур бўлган ҳоллар бундан мустасно), ўзаро сулҳ тузишда ҳеч қачон қачон алдаманг”.²⁸ Имом ва унинг ҳамроҳлари томонидан ўтказилган ислоҳотлар билан шу қадар муваффақиятли эдики, 1842 йилдаёқ Ислом, эркинлик ва мустақиллик ғоялари илҳомланиб Кавказ миллий армияси қисмлари императорнинг аскарлари қарши кураш олиб бора олар эди.

1842 йилнинг баҳорида Шомилнинг қўшинлари Гази Кумухское хонлигига юриш қилди, маҳаллий аҳоли томонидан иштиёқ билан кутиб олинди. 28 мартда Кумухга яқин рус қалъаси эгалланди ва унинг гарнизон қўлга олинди. Ғози Кумух хонлигининг эгалланиши муносабати билан

²⁷ Дегоев В., Имам Шамиль: пророк, властитель, воин, - М., 2001.- С.89.

²⁸ Казнев Ш., Имам Шамиль. - М., 2001. – С.269-270.

Шамил чечен халқига мурожаат қилиб, чеченлар ёрдами учун миннатдорлик билдирди. Шу вақтга келиб, генерал П. Граббе катта бир гуруҳ билан Шомилнинг пойтахти Дарго устида юриш учун тўпланди. Отряд тоғликларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Қўшин ўта зич ўрмондан ўтишга мажбур эди, шунингдек чечен ва Доғистонлик кўнгиллилар тинимсиз орқадан ҳужумлар уюштирадilar. Деярли ярим куч холадан тойганлиги юришни тўғтатиб қўяди. Касал ва ярадор сони доимий ошиб боради. Кейинги ҳаракатни самарасиз кўриб, П. Граббе чекинишга қарор қилади. Ниҳоят, тоғликлар фидокорона жанг қилган катта тўқнашув бўлади. Руслар заиф ҳимоя қилишади. Улар ваҳимага тушиб, улар, қуролларини ва молк-мулкини, ярадорларни ташлаб қочиб кетадилар.

Ўз генералларидан қоникмаган император Кавказ корпусига генерал А. Нейдгардтнинг янги қўмондон этиб тайинлайди. Доғистон ва Чеченистон етакчиларини жисмоний бартараф қилиш мақсадида жосуслар тармоғи ишга солинади.

Бироқ Доғистон Халқ Озодлик Армиясининг кенг кўламли ҳаракатини рус маъмурияти олдини ололмади. 1843 йил 27 августда 10000 кишилик Шомил армияси Аварияга юриш бошлади. Унцукуль, Баплахани, Тануси каби йирик қишлоқлар, Цатанихе яқинидаги русларнинг тўқоргоҳи, Аҳалъчи, Эски ва Янги Гоцатле ва бошқа рус қўрғонлар фатҳ этилди. Уч ҳафта давомида Шомил деярли бутун Аварияни эгаллади, юзлаб маҳбуслар, бир неча қурол ва тўплар қўлга киритилди, 11 пиёда ротаси йўқ қилинди. Доғистон исёнчилар муваффақиятлари Россия қўшинларига нисбатан бетараф бўлган Даргинларни қўшилишга даъват қилди. Машҳур ноиб Кебеде Муҳаммад Каспий денгизи соҳилидаги чиқиб Қуйи қароргоҳни қамал қилди, Ҳожимурод отряди маҳаллий Аракани қишлоғини эгаллаб, Авар хонлигининг барча йўлларини беркитиб қўйди. Шундай қилиб, 1843 йилда исёнчи тоғликлар улкан муваффақиятларга эришдилар. Имомлик ҳудуди икки баробар кенгайиб, Доғистон ва Чеченистон текислигининг бир

қисмигина руслар қшли остида сақланиб қолганди. Шимолий-Шарқий Кавказ император ҳукумати назоратидаги ерлар анча камайиб кетганди. Кавказ қўшимча кучлар жойлаштирилди. 1844 йилнинг баҳорида Нейдгардт Доғистон ва Чеченистон халқларига қатл ва қишлоқлар вайрон қилиш шarti билан таҳдид қилиб мурожаат қилди. Шамил фаол мудофаа тактикасини танлайди. Чеченистондаги Табасаранга ва Кайтагага юриш бошланади. 184 йил июнь бошида Шомилнинг томонига Грузия билан чегарадаги Элисуйск султонлиги ҳукмдори рус генерали Даниал ўтади. Мужоҳидлар унинг ўтишини муҳим сиёсий ғалаба деб ҳисобга оладилар. Шомил шараф билан кутиб олиб, уни тўрт ноиблик мудури этиб тайинлайди.

Император Николай I генерал А.Нейдгардтнинг пассивлиги ва оммадсизлиги учун уни вазифасидан озод қилиб, унинг ўрнига Кавказдаги бош қўмондон ва ўзининг вакили этиб граф М.Воронцовни тайинлайди. 1845 йилнинг биринчи бош вазифаси қилиб, исёнкор Шомил эгаллаган тоғ худудинингичкари қисмларига кириб бориш қўйилади. 1845 йил 3 июнда рус қўшинлари Гумбет ва Андий қишлоқлари томон юриш бошлайдилар. 14 июнда андий қишлоғи эгалланади. Шу ерда озик-овқат таъминотини кутиб олиш учун воронцов бироз муддат тўхтаб қолади. Рус қўшини ёмғирли тоғ хавосидан ҳам озор чекар эдилар. Атрофдаги қишлоқлардан эса тоғликлар бор нарсаларини олиб кўчиб кетган эдилар. Тоғликларнинг отрядлари русларни доим безовта қилиб турар эдилар. Ва ниҳоят, июль бошига келиб, 9500 кишилиқ қўшин Шомилнинг пойтахти томон юриш бошлайди. 1845 йил 7 июлда тоғликлар тинимсиз қаршилиқ кўрсатган холда, қишлоқни ёқиб юбордилар ва Даргони ташлаб чиқиб кетдилар. Шу куни руслардан 36 киши ўлдирилди: 1 генерал, 3 офицер, 28 солдат ва 4 милиционер, 137 киши ярадор бўлади, 32 аскар контузия бўлади. Даргони ташлаб чиқиб кетаётган тоғликлар чекиниш пайтида ҳам қисқа ҳужумлар қилиб турдилар.

Экспедициянинг бош мақсади – имоматнинг пойтахти ва Шомилнинг қароргоҳини эгаллаш масаласи кўп талофатсиз бажарилади. Аммо Даргони

эгаллаган руслар қуршовда қоладилар. Андидан заҳира олиб келаётган генерал Клюгенау қўшини чеченлар пистирмасига дуч келиб, катта талофатлар беради. Имомга ёрдам бериш учун Доғистон ва Чеченистондан янги-янги кучлар кела бошлайди. Воронцов ўзининг ҳолатини анча мушкуллигини ҳисобга олган ҳолда, Дарго қишлоғини тарк этади. Аксай дарёси оқими бўйлаб қуйига ҳаракат қилади. Қўшиннинг руҳий ҳолати тобора ёмонлашиб борар эди. Шу билан бир вақтда генерал Фрейтаг қўшини Воронцов томон ёрдамга кела бошлайди ва уни мағлубиятдан сақлаб қолади. 20 июлда қўшин Герзель овулига етиб келади. Унинг талофати шундай эди: 308 киши ўлган, 857 киши ярадор бўлганди. 1845-1846 йилларнинг қишида Шомилга қарши бешта йирик қўшин ташкил этилади. Бунга қарши ўларпоқ, Шомил кураш ҳудудини кенгайтиришга ҳаракат қилади. 1846 йил 16 апрелда Шомил 15000 кишилик қўшини билан Кичик Қабарда томон юриш қилади. Аммо маҳаллий князлардан беш нафаригина Шомил томонига ўтадилар.

1847 йил июнда Воронцов раҳбарлигидаги анча кучли қўшин Гергебель қишлоғини эгаллашга ҳаракат қилади, аммо зафарга эриша олмайдилар. Қишлоқ 52 кун ҳимоя қилинади, руслар томонидан тинимсиз замбараклардан ўққа тутилади. Ва ниҳоят, 7 июлда тоғлиқлар чекинадилар. Руслардан 351 киши ўлади ва ярадор бўладилар. Шомил ташаббусчилик олиш мақсадида 12000 киши билан 15 сентябрда Ахта қишлоғига етиб келади. Икки ўртада тинимсиз жанг ҳаракатлари олиб борилади. Шомил ортга чекинади ва шу билан 1848 йилги ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилади.²⁹

1849 йилда Шомилнинг ноиб Хожимурод 14-15 апрель кунлари Темих-Хан-Шўро шахрини қўққисдан ҳужум билан эгаллайди. Бу нарса руслар орасида ваҳима уйғотади. Аммо, руслар қарши ҳужумлар уюштиришлари натижасида Шомил Чох қишлоғидан чекинишга мажбур бўлади. Бу ҳаракатларда генерал М.Аргутинский қўшини фаол қатнашади.

Катта талофатлар натижасида Шомил ташқаридан ёрдам олишга

²⁹ Дегоев В., Имам Шамиль: пророк, властитель, воин, - М., 2001.- С.189-190.

ҳаракат қилади. У Усманийлардан ёрдам сўрайди. Аммо етарли даражада ёрдам ола олмайди.

1850 йилнинг баҳорига келиб, асосий ҳарбий ҳаракатлар Ғарбий Кавказда олиб борилади. Руслар деярли мудофаа ишларини олиб борадилар.

1851 йилга келиб Чеченистонда яна ҳарбий ҳаракатлар бошланади. Гамаши қишлоғида Шомил талофатга учрайди. Хожимуроднинг Табасаранга юриши ҳам муваффақиятсиз чиқади.

1851 йил ноябрда Хожимурод руслар томонига ўтади. У Тбилисига юборилади. 1852 йил 22 апрелда Хожимурод у ердан қочаётган вақтда ўлдирилади.

Шу билан бирга, Шомил ўз курашини давом эттирарди. 1851 йил охирида 200 киши билан ноиби Бук Муҳаммадни Доғистонга юборади. Аммо у ерда русларнинг кучли ҳаракатига дуч келади ва чекинишга мажбур бўлади. 1851 йил кузидаги асосий ҳаракат – княз А.Барятинский билан Гехин дарасидаги жанг бўлиб ҳисобланади. Бу жангда Шомилнинг ўзи ҳам оддий жангчилар қаторида бўлади. Жанг натижасида тоғликлар чекинадилар.

1852 йил баҳор-ёз ойларида Шомил Доғистон ва Владикавказда кураш олиб боради.

1853-1859 йиллардаги учунчи босқичда тоғликларнинг ҳаракати борган сари заифлашиб боради.

1853 йилда Усманийлар билан низога кирган Россия давлати Кавказдаги актив ҳарбий ҳаракатларини биров сусайтиришга мажбур бўлади. Бу вазиятдан Шомил фойдаланиб қолмоқчи бўлади. Жанубий Доғистонда яна қаршилиқ ҳаракатини олиб боради. 1853 йилда 15000 киши билан Шомил Эски Закатали қишлоғига юриш қилади, аммо уни эгаллай олмайди. 1854 йилнинг ёзида 15000 киши билан Кахетияга юриш бошлайди.

1854 йил 29 ноябрда Кавказга граф Н.Муравьев етиб келади ва имом Шомил билан музокараларни оли боради. Бу музокаралар ҳақида расмий ҳужжатлар сақланиб қолмаган.

1856 йилга келиб рус қўшинлари сони 225253 кишига етган ҳолда, Шомилда 40000 атрофида лашкари бор эди.

1856 йил кузида Чеченистонга қарши кенг қамровли ҳужум ҳаракатлари бошланди. 1857 йил ёзига келиб 20га яқин аҳоли пунктлари руслар ихтиёрига ўтади. Имоматнинг барча ҳудудида жанг ҳаракатлари олиб борилади. 1858 йил охирига келганда Шомилнинг ихтиёрида фақатгина Ичкерия қолади холос.

Имомат пойтахтини эгаллаш учун генерал Н.Евдокимов ўз қўшинини уч қисмга бўлиб, ҳарбий ҳаракатларни олиб борди. 19 марга келиб пойтахт қамал ҳолатига тушурилади. 1859 йил 1 апрелда тоғликлар у ердан чекина бошлайдилар. Пойтахтни тарк этган Шомил Доғистонда ўз курашини давом эттирмоқни ният қилади.

1859 йил 9 август куни гуниб бутунлай қамал ҳолатига тушиб қолади. Генерал А.Врангель қўшинида катта миқдорда ҳарбий қурол-аслаҳалар бор эди. Шомил 17 августда музокара олиб боришни бошлайди. Унга оиласи билан Маккага ҳаж сафариқилишга ваъда берилади. 24 августда генерал А.Барятинский қўшини асосий ҳал қилувчи ҳужум амалга оширади.

Гунибга музокара олиб бориш учун полковник М.Лазерев юборилади. Шомил таслим бўлади.³⁰

Кейинчалик, шомил ўз оиласи билан Калуга ва Киевда яшайди. 1869 йилда Арабистонга бориб, ҳаж сафарини амалга оширишга руҳсат берилади. Имом Шомилнинг бу сафари Усманийлар ҳудидидан ўтаётганида, уни тантана билан кутиб олишади. Ҳатто, Усманийлар султони уни ўз саройида дабдаба билан қабул қилади.

Хзаж амалларинибажарган Шомил ўз оилаис билан маълум бир вақт Маккада яшайди. 1871 йилда у вафот этади ва пайғамбарнинг амакаси дафн қилинган қабристон – Жаннат ул-Боқияга дафн қилинади.

Доғистон ва Чеченда Россия тажовузига қарши қаҳрамонона

³⁰ Дегоев В., Имам Шамиль: пророк, властитель, воин, - М., 2001.- С.301.

курашлар бир неча ўн йилларга чўзилди. Шаҳсан Шомил бошлиқ ватан ҳимоячилари салкам ўттиз йил мобайнида Россия империяси билан уруш ҳолатида бўлди. Бу халқ оммасининг ватанига ўта содиқлиги, жасорат ва мардлигининг ёрқин намунаси ҳисобланади.

ХУЛОСА

Биз ўрганишга ҳаракат қилган мавзу, яъни “Кавказ халқларининг 1825-1860 йилларда олиб борган миллий-озодлик кураши” мавзуси нафақат Кавказ халқлари тарихида, балки жаҳон тарихидаги долзарб мавзулардан бири саналади. Бунга сабаб Кавказ халқлари тарихидаги бу жуда ҳам қисқа давр, яъни XIX асрнинг иккинчи чораги мобайнида кўплаб тарихий воқеа-ходисалар рўй берган-ки, буларнинг барчаси Кавказ халқлари тарихининг кейинги тараққиёт жараёнига ўзининг таъсирини сезиларли даражада кўрсатганлигини яққол кўришимиз мумкин.

Мавзунини ўрганиш мобайнида XIX асрнинг иккинчи чорагида Кавказ халқлари тарихидаги муҳим даврлардан бири эканлигига амин бўлдик ва ўзимизнинг қуйидаги хулосаларимизга келдик:

Кавказ урушлари - бу, Кавказни босиб олиш учун Россия империясининг олиб борган урушлари (XVIII-XIX асрлар). Пётр давридаёқ, Россия Кавказни эгаллаш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлаган эди. Дастлаб Доғистоннинг денгиз соҳилидаги ҳудуди ва Шимолий Озарбайжонни босиб олди (1722-1723 йиллар). Россия-Туркия уруши (1768-1774 йиллар) натижасида Кабарда узил-кесил Россияга ўтди. 1783 йилда Россия Шарқий Грузияни эгаллади. 1802-1806 йилларда Ғарбий Грузия, Осетия ва Озарбайжоннинг қолган қисми, 1810 йилда Абхазия Россия томонидан босиб олинди.

Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Чечен, ва бошқа жойлар иқтисодий ва ҳарбий стратегия жиҳатдан Туркия, Эрон ва Россия учун катта аҳамиятга эга эди. Шунинг учун Кавказ узоқ йиллар мобайнида ўша давлатларнинг жанг майдонига айланган эди. Кавказ Эрон ва Туркия узоқ вақт ҳукмронлик қилган эди.

Бироқ XVIII асрнинг охирига келиб, Россия Кавказни босиб олишга киришди. Аммо маҳаллий халқлар мустақиллик ва озодлик учун

имкони бориша Россияга қарши курашдилар. Бироқ уларни бошқаришга қодир кучли шахс топилмаганлиги ва ҳукуматнинг ўта заифлиги сабабли ғалабага эриша олмадилар. Бунга Эрон билан бўлган урушлар ҳам ўз таъсирини кўрсатди. 1795 ва 1797 йилларда Эрон ҳарбий юриш уюштириб, Азербайжан ва Тибилисини эгаллади.

Бундай фурсатни орзиқиб кутаётган Россия Кавказга ҳарбий қўшин киритиб Дарбандни, Боқуни, Гянджинни, Қорабоҳни, Ширван ва Шакинни босиб олди.

Афтидан, бу ерларда қўшинни ушлаб туришга зарурият бўлмаса керакки, император Павел I уни Россияга қайтарди.

Бироқ, XIX аср бошларидан Россия Кавказни босиб олишга қаттиқ киришди. Чунки у ерда Эрон ва Туркия ҳукмронлиги ўрнатилишига йўл қўймаслик зарурияти туғилган эди.

Натижада, 1801-1815 йилларда Россия Озарбайжон ва Грузиянинг кўп қисмини ва Қора денгиз қирғоғининг айрим жойларини босиб олди. 1816-1829 йилларда Шарқий Арманистон ва Қора денгиз қирғоғонинг бир қисмини эгаллади. 1816-1829 йилларда Рус давлати Шарқий Арманистон ва Қора денгиз қирғоқларининг катта қисмини қўлга киритди. XIX асрнинг 20-60-йиллар орасида Россия Кавказни томонида бўйсундирди. Бу ғалаба осонликча қўлга киритилгани йўқ, албатта. Аввало, маҳаллий халқларнинг курашини бартараф қилиш билан бир қаторда, Кавказда ҳукмронлик учун 1804-1813 ва 1826-1828 йилларда Эрон, 1806-1812 ва 1828-1829 йилларда Туркия билан жанглардан кейингина Кавказ қўлга киритилган эди.

Россия Кавказни босиб олишда кўпроқ Эрон ва Туркиянинг қаршилигини тор-мор этиш билан шуғулланди. Уларнинг ўзаро олиб борган урушлари орқасида Кавказ халқларидан минг-минглаб кишилар ўлдирилди, шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлиб, катта талофатларга мубтало бўлинди. Шундай қилиб, Россия дунёнинг гўзал минтақаларидан бирини босиб олиш билан бирга, қора денгиздаги ҳукмронлигини янада мустаҳкамлашга

мувофиқ бўлган эди.

Рус давлати гарчанд Кавказнинг асосий жойларини босиб олган бўлса-да, лекин Доғистон ва Чеченни қўлга кирита олмади. Хатто ҳарбий юришларнинг самараси бўлмай, мағлубиятга учраган вақтлари оз эмас эди.

Бу вақтларда Доғистон ва Чечен Кавказнинг босқинчиларига қарши кураш марказига айланган эди. Улар кичик ва халқи оз бўлишига қарамай, ватанпарварлиги ва жанговорлиги ниҳоятда кучли бўлганлиги учун Россиядек қудратли империяга қарши қаҳрамонларча жанг қилиб, ғалабаларни қўлга киритган эди. даставвал мустақиллик ва озодлик учун кураш 1830 йилда Доғистон Имом Ғози-Мухаммад бошчилигида бошланганди. Ўша йили рус қўшини мағлубиятга учратилиб, Имом Ғози-Мухаммаднинг мавқеи ва обрўи ошди. 1831 йилда у Туркия ва Қизилларни босиб олиб, кучига –куч қўшилди. 1832 йилда Ғози-Мухаммад рус қўшини билан бўлган жангда халок бўлди.

Шундан кейин унинг ўрнини эгаллаган Имом Ғамзатбек курашни давом эттириб, бутун Доғистон ва Азарияда мавқеини мустаҳкамлашга эришди. Аммо 1834 йилда душманлари томонидан ўлдирилди.

1834 йилда Имом унвонига сазовор бўлган Шомил сиёсий майдонга чиқди. У 1797 йилда Доғистондаги Унцукул туманида туғилиб, ёшлик вақтларидаёқ ўзининг ақл-идроки ва истеъдоди, жасорати ва уддабуронлиги билан элга танилган эди.

Аввало, у қўшиннинг ҳарбий қуроллари билан таъминлашга ва жанговорлигини оширишга катта аҳамият берди. Ўзларида ишлаб чиқарилган тўпларнинг сонини 50 тага етказди.

Натижада, Доғистон ва Чеченни ўз ичига олган анча кучли давлат юзага келган эди. Шунинг учун ҳам рус қўшинларининг устидан бир неча маротаба ғалабага эришган эди.

1837 йилда Шомил бошчилигидаги ватан ҳимоячилари генерал К.Фези қўмондонлик қилаётган рус қўшинини мағлубиятга учратди. Шу

боис, генерал Шомил билан тинчлик сулуҳини тузишга мажбур бўлди. Аммо 1839 йилда рус ҳукумати тинчлик сулуҳини бузиб, ҳарбий юришни бошлаб юборди. Чеченнинг ўзида ҳам Рус давлатига қарши кураш бошланиб, ватан ҳимоячилари Лазарев, Вельминов, Михайлов ва Николаев сингари рус истехкомларини босиб олдилар, бироқ кўп ўтмай, рус қўшини Чеченни эгаллашга эришди. Чеченлар эса Шомил қўшинига қўшилиб, биргаликда курашни давом эттирдилар.

1840-1843 йилларда Шомил жангда рус қўшинини бир неча маротаба мағлубиятга учратди. Бу вақтда аскарлари 20 минг кишига етказилди. 1845 йилдаги тўқнашувда ҳам ватан ҳимоячилари ғалабани қўлга киритдилар. Кавказдаги ҳарбий қисмларнинг офицер ва солдатларини 200 минг кишига етказди. Бу вақтга келиб, кўп йиллар мобайнидаги жангларда қўрилган талофатлар ва ташқаридан ёрдам берилмаганлиги орқасида Шомил қўшинининг аҳволи анча оғирлашган эди.. шунга қарамай, ватан ҳимоячилари курашишдан юз ўгирмади.

1854-1856, 1856-1859 йилларда ватан ҳимоячилари ва рус қўшини ўртасида жанглар бўлиб, пировардида 1859 йилда ватан ҳимоячилари тор-мор этилиб, Шомил асир олинди.

Бироқ шимоли-ғарбий Кавказ ватан ҳимоячилари курашни давом эттирдилар. 1862 йилда уларга қарши рус қўшининг сони 60 минг кишига оширилди. 60-70 йиллар орасида ватан ҳимоячилари билан жанг қилинди. Ўша йилларнинг охирида Россия томонидан Чечен, тоғли Доғистон ва шимолий Кавказ тамомила эгалланди. Шомил эса асир олинди. Шомил, аввал Калуга шаҳрига, сўнг Киевга сургун қилинди. Унга Мадинага хажга боришга руҳсат берилди. 1871 йилда у бу ерда вафот этди. Доғистон ва Чеченда Россия тажовузига қарши қаҳрамонона курашлар бир неча ўн йилларга чўзилди. Шаҳсан Шомил бошлиқ ватан ҳимоячилари салкам ўттиз йил мобайнида Россия империяси билан уруш ҳолатида бўлди. Бу халқ оммасининг ватанига ўта содиқлиги, жасорат ва мардлигининг ёрқин

намунаси ҳисобланди.

Кавказ халқлари курашидаги машҳур шахслардан яна бири Ҳожимурод бўлган. Ҳожимурод (XVIII аср охири - 1852.23.4) - Кавказ халқларининг подшо Россиясига қарши кўтарган мяллий озодлик ҳаракати раҳбарларидан бири, Шомилнинг ноиби.

Авар хонларига яқин хонадонда туғилган ва тарбияланган. Имом Ҳамзатбекка қарши чоризм томонидан уюштирилган суиқасдда фаол қатнашган (1834). Ҳамзатбекнинг ўлиmidан сўнг, чор Россиясининг ишончли одами Аҳмадхон Мехтулин билан биргаликда Авар хонлигини бошқарган. Аҳмадхон Мехтулин юбориб турган маълумотларга асосан, Ҳожимурод махфий равишда Шомил билан алоқа боғлаганликда айбланган ва рус маъмурлари томонидан қамоққа олинган (1836 йил). У қамоқдан қочиb, Селмес овулига ўрнашган. Тоғликларнинг озодлик курашига қўшилиб, Шомилнинг энг яқин сафдошлари ва ноибларидан бирига айланган. Жасур ва қатъиятли шахс сифатида подшо қўшинларига қарши кўплаб жангларда қатнашиб, шуҳрат қозонган ва партизан урушида ўзининг бутун ҳарбий қобилиятини намойиш қилган. Имомлик ичидаги баъзи тартиблар, русларга қарши уруш тактикаси ва стратегияси масалаларидаги ихтилофлар, шунингдек, Ҳожимурод характерида мавжуд такаббурлик ва манманлик натижасида у билан Шомил ўртасидаги муносабатлар бузилган. 1851 йил 23 ноябрда Ҳожимурод руслар томонига ўтган, бироқ 1852 йил апрелда улардан қочиb, тоққа кетган ва Нуха шаҳридаги отишмалар пайтида ўлдирилган. Ҳожимуроднинг фожиали ўлими рус ёзувчиси Л. Н. Толстойнинг "Ҳожимурод" (1896-1904) қиссасида ўз аксини топган.

Хулоса қилиб айтганда, Доғистон ва Чечендек бир кичик мамлакатнинг Россиядек қудратли давлатга бас келиши кишини ҳайратлантиради.

Шубҳасиз, ватан ҳимоячиларининг унутилмас жасорати ўз халқи хотирасида абадул-абад яшайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т-2. - Т.: “Ўзбекистон”. 1996.
2. Каримов. И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёти кафолатлари. - Т.: “Ўзбекистон”.1997
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. - Т.: “Шарқ” 1998
4. Каримов И.А. Юксак маънавият—енгилмас куч. - Т.: “Маънавият” 2008
5. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. - Т.: “Ўзбекистон”. 2011.
6. Ўзбекистон Республикаси ФА қошидаги Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида Вазирлар Маҳкамасининг қарори // Халқ сўзи.1998. 28 июль.
7. Ахмад Мухаммад Турсун. Зукколар китоби. - Т.: Мухаррир, 2010
8. Бекмуҳамедов Х. Тарих терминлари изоҳли луғати. - Т.: Ўқитувчи. 1978.
9. Головатенко А. История России: спорные проблемы. - М.,1993.
- 10.Дегоев В., Имам Шамиль: пророк, властитель, воин, - М., 2001.
- 11.История России. Под редакцией А.Н. Сахарова. - М., 2006.
- 12.История России. С древнейших времен до 1861 года. - М., 2000.
- 13.История Отечества: люди, идеи, решения. - М.,1991
- 14.История России под. Ред. М.Н.Зуева и А.А .Чернобаева. - Москва, «Высшая школа» 2001
- 15.История России . М., 2002
- 16.Жаҳон мамлакатлари. Қисқача маълумотнома. Т. 2006.
- 17.Зиёев Х. Россиянинг Қозон, Астрахан, Сибир, Қрим, Кавказ ва Туркистонга тажовузи ва ҳукмронлигига қари курашлар. — Т.: Янги аср авлоди. 2012.

- 18.Казнев Ш., Имам Шамиль. - М., 2001;
- 19.Карпилов А.А. Курс истории России. - М., 1991
- 20.Ключевский В. Краткое пособие по русской истории. - М., 1991
- 21.Орлов А. Георгиев В, Георгиева Н, Сиховина История России - М.,
“Проспект” 2001
- 22.Павленко Н.И. и др. История России. - М., 1992
- 23.Социальная история России. Том II. Под общей редакцией В.И.Жукова.
-М.: Изд. МГСУ 1998.
- 24.Тарле Е.В. История XIX века. - М.: 1939.
- 25.Хрестоматия по истории СССР . - М., 1987

Интернет манзиллари

- [http: // www.grid, rug.nl /ahc/](http://www.grid.rug.nl/ahc/)
- [http: // www.Librorary. Byu. edu/-rdh/eurodocs/](http://www.Librorary.Byu.edu/-rdh/eurodocs/)
- [http: // www.history.hanover,edu/texts.htm](http://www.history.hanover.edu/texts.htm)
- [http: // www.ucr.edu/h-gig/horuslinks.html](http://www.ucr.edu/h-gig/horuslinks.html)
- [http: // www.english. hss. cmu. edu/history](http://www.english.hss.cmu.edu/history)
- [http: // www.ukans.edu/history/vl/](http://www.ukans.edu/history/vl/)
- [http: // www.lib.muohio.edu/inet/subj/history/wwii/index.hrml](http://www.lib.muohio.edu/inet/subj/history/wwii/index.hrml)
- [http: // www.lib.byu.edu/-rdh/wwl/](http://www.lib.byu.edu/-rdh/wwl/)
- [http: // classics.mit.edu.](http://classics.mit.edu)
- [http: // www.washlaw.edu/forint/](http://www.washlaw.edu/forint/)
- [http: // www.yole,edu/Lawweb/avolon.htm](http://www.yole.edu/Lawweb/avolon.htm)